

С. (Чеч) 2
4-16

44

БИЛАЛ ЧАЛАЕВ

ТЕРКАН ТОГІЕХЪ

БИЛАЛ ЧАЛАЕВ

4-164

На дом
не
выдается

ТЕРКАН ТОГІЕХЪ

Национально-
краеведческий
повесть отдел

Отдел национально-
краеведческой литературы

Государственное учреждение
Национальная библиотека
Чеченской Республики

ГРОЗНЫЙ
НОХЧ-ГІАЛГІАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛСТВО
1985

НАУРСКАЯ ЦСБ
Отдел обслуживания
Noxciun Respublika-Noxciun
Qoman biblioteka
Чеченская Республика-Ичкерия
Национальная библиотека
р.сч № _____ мфо _____
Банк _____
Наурской ЦСБ

Художник А. В. Яснев

ТЕРКАН ТОГІЕХЪ

1

Сирла малх а хьаьжна, декхна хилла де суьйренга лестича, кхоьлина дІахІоьттира. Мичара евлла ца хууш цІеххьана Терка тІехула яьхкинчу Іаьржачу мархаша, кирхьано санна, кьайла яькхира стигал, хенал хьалха бода хІуттуш тІееара буйьса. Юьхьанца дай доладелла дерз дукха хан ялале, Іовраш а хІиттош, сихха а, тІетаьІина а догІучу догІане дирзира, шийла а, чехка а хьекха болабеллачу мохо, бІаьрг белла ца вуьттуш, дарцан кепара, юьхьах деттара догІанан тІадамаш, кегийчу тІулгаша санна юьхьан чкьор лаза а деш.

Буьрса, Іаьржа, сингаттаме яра буйьса, стаг вала а волуш ара вер воцуш.

ГІийлла йогучу тховхана хьалха а хиъна, кхо ког болчу очакха тІехь гІели диллинчу цІестан яй чохь дакьийна юьхь а тесна, гарзанаш а кхехкийна, майра цІа варе хьоьжуш Іара Нуржан.

Кхевссина догІучу догІанан тата тІеттІа чІагІлуш, даьржаш, синтем бойуш карзахдуйлура. Корехула арахьаьжира Нуржан, гуш хІумма а дацара.

— Вай дела, хьо йоьхна буйьса, ма тамаш бу-кх хІара хьевалар, — хозуьйтуш ша шега элира цо. Дарехь хаалуш дара гІайгІано, шеконо цуьнан кийра бузуш, собар кхачош латтар.

«ХІара» — цуьнан мар Идрис вара.

ТІекхечира пхьуьйран хан, ца догІучу дагца, халла перзан ламаз а дина, шен йоІ Хадижа йолчу чуяхара Нуржан. Массо а бер дала а делла, и цхьа йоІ бен кхин доьзалхо вацара кхеран. Цундела иза Іаламат еза а яра. ХІара чуяьлча, дена пазаташ ян ша тІаргІа хьийзош йолу урчакх охьа а йиллина, хиъна Іачуьра хьалагІаьттина, нанна дубхьал а йолалуш, гІийлачу озанца хаьттира цо:

— Нана, дада хІинца а цІа ваза ву?.. Ма хьевелла иза.

— Дера ву, сан хьомениг, хІинца а цІа ваза-м. Иштта хьелуш ма вацара иза.

Жимачу, лохачу цІийнан готтачу кора тІехь гІийлла йогура аьчкан жима маьхкадаьттан лампа, шен милто туьйсучу кІуьрца шиша мелла а Іарж а деш. Цундела бодане яра чохь.

— Са ма гатдехьа, нана, дада кестта цІа вогІур ву хьуна. Божарийн гІуллакхаш дукха ма хуьлу, — элира йоІа, воккхачо санна. Иза дубххьара шена гуш санна, йоІе леррина дІахьаьжира нана.

— Вай сан малик, — элира цо, — хьо яцахъара ас хлун дийр дара. Далла бу-кх хастам, хьо-х еллий цо суна... — шен бляргех оху хиш йолана ца гайта глерташ, аглор дла а хьожуш, тлетуйхира цо, — кийра, вониг хьохуш, богу-кх сан. Хаац суна-м, ша жеррахъ цла воглур ву аьлла ма ваханера иза.

— Делахъ ца ларавелла-кх, бурамо мичча хенахъ а сехъа ма воккхур ву... — бохуш, ненан дог эца глертара йол.

— Иза-м вайн кеманыхъ вахна моьттуш дера ю со, оьзаган йистехъ ша дийглинчу доьрчашка а хьожуш, нагахъ царна чохъ саза я яй караяхъ, Васкина хьур ю ща, бохуш вара иза. Иштта тлаьхъа цкъа а висна вац хлара. Гой хьуна арахъ дерг, гурахъ санна кхевсина догла доглу, лаьржа буйса, шийла мох. Ишттачу лаламатехъ мел кхераме ду хаьий хьуна Терк? Кема сехъа далалур дац, ткъа бурам генахъ ду, хаац, хаац... хлунда хьевелла техъа?

— Нагахъ кема десташ лаьттаху хих сехъа ца далахъ, тлаккха Васкаглаьргахъ буйса йоккхуш ийр ву-кх. Иза-х дадин воцуш цатору хъаша ву, цо буйса яккха сацийна хила а тарло, — элира Хадижас эсала, нана хьостуш, бер санна цунна коча а хьаьрчаш.

— Иштта хила а тарло. — Мелла а сапарглат даьллачу нанас, кьевлина марайоьллира йол, цуьнан деглан, жимчу деган йовхо, дарбанен молха санна, дерриге а деглах, пхенашкахула чекхийолуш, сапарглато луш хааелира цунна. Блярган неглар тухучу ханна майра виц а велла, цуьнан ерриге а ойла йолана тле яхара. Шен дагчуьра, тлеттла карзах юьйлу шеконаш, кхехка, херца ойланаш нуьцкъашха сеца а еш, йолах лечкъайора цо. Ханна йоккха стаг яцара Нуржан, амма халонаша, глайглан хеназа къанйинера иза, могашалла телхинера. Дуьненахъ доллучул а цунна дагахъ лаьттарг, леткъарг дара: «Муха нислур бу техъа цхьаь бен йоцчу, ваша воцучу йоблан кхоллам?» — бохург.

«Сан нана, маржа нана, ма атта дац-кх хьан дахар, мичара карбо техъа хьуна ницкъ ишттачу халчу дахаре, къизчу кхолламе хьо каг ца яйта, хьаьшна дла ца яккхийта, цунна къурд а аьлла, клел ца йиса?» — бохучу хеттарша карзахйохура йоблан ойланаш.

— Нана, элира Хадижас, — цхьажимма садалахъа, тахана сарралц ирахъ, когашна тлехъ ю хьо, клеззиг мукъана а садалахъа.

— Гел ма ца елла со, Хадижа, дада цла веачхъана, хлума а йиъна, охьадуьйшур ду, кхуьур ю со садала, — жоп делира нанас, шегара хьал йолах лачкъо глерташ, амма йолана-м иза шера гора. Лекхо оьзда, оза дегла, горга, тамехъ клайн-цлен юьхъ-сибат а долуш, лекха хьаж а, лаьржа юькъа, еха месаш а йолуш, таьлначу боьмашчу басахъ бляргаш а долуш, сийначу сатинан коч а юьйхина, коьртарчу батистан йовлакхан юьхьиг наггахъ юьхъах а хьохуш, лаьтта нана гича, къурдаш а деш, елха ца йоьлхуш хала сатуйхира йола. Члогла къахийтира цунна ненах.

— Нана, ва нана, хлоккхаз аглор а ялий, цхьажимма садалахъа,

кестта цла ма воглур ву дада, тлаккха хьала глоттур ю хьо, — элира Хадижас.

— Цкъа ара а ялий, воглий хьажий со?

— Хьажахъа делахъ, — ненан кхехкачу кийрара алун цле хаалора йолана а.

Нанас араяла схьайоьллушехъ, мохо цуьнан керара а йоккхуш, дехъа аглора длатуйхира неI, вуно шийла шело чукхийтира, Хадижас халла тлечлеглара иза. Йохна, лаьржа яра буйса, догла саца дагахъ а дацара, цуьнан эхар тлеттла алсамдуьйлура, ткъа йовраша латта йомах дуьзнера, шок а етташ, цлийза а цлийзаш, марсабуьйлура къилбаседехъара схьахьоху мох. Юххера дуьйна дла а ганне а гуш дацара цхъа а хлума. Кетла а яхана, элар дладиллина ураме а яьлла, клеззиг дласа а йолаелла, жимма латта а, лаьттина, юха а кертахулий, божалний, рагуний хьалхахула йола а елла, глайглане корта а оллийна, чуеара нана.

— Ура-атталла урамехула дласаволуш а ма вац цхъа а стаг,—элира цо, тлаккха, клеззиг соцангла а хилла, тлетуйхира:— хлара санна йохначу буса, ша чохъ а вуьтуш, мила вер ву ара?.. Деллахъа, стаг, ма хьевели хьо, далла тлехъ бу-кх болх... — хлара чуйоллушехъ кхин а нуьцкъала къекъа йолаелира стигал, цуьнан татано латта, дуьне дегош санна хеталора. Оцу хенахъ стиглахъ шуьйра нур а дагош тоьхначу стелахьштига, бляргнеглар тухучу ханна, лаламат йоккха меттиг серлаяьккхира; эвайисте а, цигара дла йоккха тогле а, Теркан тинэ а, дехъара бердан йист а.

— Хла-хлан, хинца... тховса цла воглучуьра ваьлла-кх хьан да, йол. Везчу делан кара вели-кх ас иза, болх цунна тлехъ бу-кх, хастам хуьлда цунна.

— Нана, дикахо ду хьуна тховса, хлокху лаьржачу шийлачу, буса дада цла ца веана. Васка волчохъ тховса шен самукъа а даьккхина, кхана паргглат цла воглур ву-кх, йуьйранна догла саца а тарло, — элира йола, ненан сатедархъама.

— Дика ду, Хадижа, хьо бакълуйьш хила а тарло.

Нана кхеташ яра шегарчу балех доккха дакъа йоле а кхачна хиларх. Йоблан осала ца хиларо, воккхачу стеган санна, цуьнан хьекъалечу, даггарчу дешнаша мелла а сапарглатьяьккхира нана. Цу тле динах клорггера тешаш йолчу цунна ца лаьара делан къинхетамах шеко хила. — Хлан, яло делахъ, хлума юур ю вай шимма...

Оти-цла олучу, поппаран кибарчигех боьттина биъ пен а болуш долчу жимачу, чохъ товха йолчу цла чу яхара и шиъ. Нана кледа-мерза черта тле охъа а хаййна, шаьшинна хьалха яа хлума йиллира йола. Ца еьзашехъ, нене яйта глерташ, глеххъа хлума йиира цо, амма ненан логах чу цаболура кхача, иза дагна леткъаш халла къурдаш дора йола, халла садеттара. Эххар собар а кхачийна, нене дийхира цо;

— Нана, яахъа хлума, хьох, суна ма хаьа, тахана сарралц бага рицкъа ца доьдуш ийна.

— Мичара, мичара, Хадижа, дерриге дийнахь кIез-кIезиг кхоллуш юуш лелла хьуна со, дегI а дика дац, корта лозу, — жоп де-лира нанас. ЙоIана-м хаьара, цкъа а цхьана а стагана цхьана а дашца харцдерг дийцина йоцчу шен нанас хIинца бохург бакъ до-цийла.

Вовшашца шайн дахарх-Iерах, гIайгIа-баланах лаьцна цхьацца дуьйцуш дикка Iийначул тIаьхьа наний, йоIий шаьш Iаччохь на-барна дIатевжира.

2

Арахь-м тохарчул а хьере хилла хьобкхура мох, кхин а кхевси-на, луьстачу даккхийчу тIадамашца, лаьтта хIорд хIоттош, охьаоь-хура догIа, даг чу кхерам боссош хезаш дара цхьана инзаречу гIовгIанан татанаш. ГIан-набарехула, дагар а деана цомгаш хилла Iуьллучу Нуржанна хетаделира кетIа, керта беречун тата догIуш, цхьа стаг вист хуьлуш санна;

— Хе-хе-хIай, нах, бусалбанаш, вежарий, довлийша орцах, хиэ хьош ву стаг... хиэ хьош ву стаг... Идрис... довлийша орцах...

КIезиг хан яьлча, юха а хезира изза божарийн аз:

— Ва-а-а, нах, довла орцах... стелахаьштиг а тоьхна стаг вий-на... дIогахь, Теркайнстехь...

Ша дечух ца кхеташ, цIеххьана меттара хьала а иккхина, сих-ха араиккхира нана. Арахь гуш хIума дацара Iаьржа буьрса буьйса бен. КетIара беречун тата а, боьршачу стеган аз а Теркехьа дIа-доьдуш санна хетта иза царна тIаьххье дIаяхара...

Сахилале набарха яьлладу йоIа юххехь, чохь, арахь нана ца гича, ца карийча, ирча, дог Iовжош, Iадийча санна, хьаькхначу махьаро самабехира лулахой, цара орца даьккхира. ХIун, мила ду аьлла хаьттича, йоIа дийцира нана сийсара цIа ваза висинчу дена чIогIа сагатдеш охьайижина хилар.

Сатаса герга яхана хан йоллушехь, амма буьйсанан бода дIаса баьржаш бацара, бакъду, догIа-м, адамех мелла а къахетча санна, кIезиг лахделлера, мох а лахлуш бара. Орцах бевллачех цхьаболу божарий тогIи чу а бевлла, Шуьйтан агIор, адамаш Теркан хинна дехий, сехий дуьйлучу меттехьа бахара, цигара дIа берриге а бердаца таллархьама...

Ах сахьт хан яьлла хир ю аьлла хетачу юкъана, ирча кхаь кхе-чира цигара.

— Бердан йисттехь, бертал а кхетта, хьалхахьа дIакховдийна куьйгаш а долуш, елла карий тхуна иза... — элира веанчо дукха хала.

— Мила, мила? — хаьттира керта гулбелладу наха.

— Иза... иза... — ала ца луш жоп дала гIертара веьнарг. —...Идрисан зуда...

— Муха?.. бакъ хир дац иза?.. Шуна моттаделла хир ду... Ишт-

таниг хуьлийла ца лууш, иза даго тIе а ца оьцуш, хеттарш дан бев-лира дукхах берш.

— ХIа-хIан, билггал иза ю, — сацам боллуш юха а чIагI-дира веанчо.

— ОстопираллахI, ма доккха хIума, ма инзаре вон ду хIара, хьажахьа, Идрис а вац цIахь, — олуш вист (хилира лулара цхьа воккха стаг.

— Делан кхел ю, — элира вукхо.

— Делан кхел-м ю, амма дукха къиза ю-кх, — элира юха а воккхачу стага.

Кхин а ах сахьт гергга хан елира, арахь гIеххьа серла а йолуш, адамашна дикка генара дуьйна вовшийн ган а гуш. Мелла-ша керта еара зудчун дакъа тIехь долу говр-ворда.

— ОстопираллахI, остопираллахI, хьо боккха бохам, хьо инзаре вон, ма тамашена хIума ду хьо, — бохуш, цецбуьйлура нах.

— Муха елла техьа иза, ен-м ма ца йийна хир ю иза? — бо-хуш хоьттурса вукхара.

— Хьан юьйр ю иза, Идрисан мостагI мила хир ву? Цул дика стаг-х хир а вац дуьненахь, — бохура кхечара.

Баьцарчу истанга тIе а диллина, цIа чу деара еллачу зудчун дакъа.

3

Буьйса дикка хене яьлла, бIаьрга Iоьттича пIелг а гур боцуш, Iаьржа ю, цу тIе бIаьргаш белла ца вуьту нуьцкъала юьхьах дет-талучу ша санна шийладу догIанан тIадамаша. Деттачу стела-хаьштиго бIаьргнегIар тухучу ханна серлайоьху дIогарий, кхузарий цхьацца меттигаш, мохк бегийча санна, латта дегош къекъа стиг-лан Iаьршаш. Бере ву цIа вогIуш, коьртах, ши бIаьрг бен гуш бо-цуш, хьарчийна Iаьржа башлакх йолуш, тIекхоьल्लीна ду верта, ткъа цунна кIел кхозу ворхIазза йолу тапча а, Iаьржа еха шаьлта а. Цхьа сахьт сов хьалха божал чуьра арабаьккхина, дикка хе-нахь тIехааза дин бу бере тIехь верг. Делахь а бере паргIат воьду, иза сиха вац дIакхача. Мича? Стенга? ХIунда?

Дин-м сиха бу, цунна паргIато еза, иза бада гIерта, беречо онддачу куьйгашца юхаоьззина латтайо дуьрстанан урх. ТIаьххьа-ра а цхьана кетIа кхочу бере... Дин сацабо цо, иза дIасалелха цхьанаметта хIоьттина ца лаьтташ. Собар доцуш ша йолччохь дIасахьийза говр... «ХIун дер техьа ас? Нагахь нахана гучувалахь? ХIунда волу?.. Болх далла тIехь бу... ша хирг хир ду, тIаккхахула иштта меттиг нислой а ца хаьа...»

— Хе-хе-хIай, нах, бусалбанаш, вежарий, довлийша орцах... хе хьош ву стаг... Идрис... довлийша орцах... Ва нах, довла ор-цах... стелахаьштиг а тоьхна стаг вийна дIогахь... Теркан йистехь...

Говр сихха юха а ерзайой, ша динчу гIуллакхах кхачам хуь-

лий, цигара д'авовду бере. Цхьанна а ца го иза, цхьа а дуьхьал ца кхета цунна. «Далла бу-кх хастам», — олуш ша шен сапар-г'атвоккху цо.

4

1923-чу шеран б'аьсте цк'а а ца еанчу кепара хьалхе а, йовха а еара. Бакъду, чекхдолуш лаьтта Ia шийла, к'оргга диллина ло а долуш, адамашна, к'аьсттина хьайбанашна, Iаламат хала, нуьц-к'ала дара. Стохка а, лурча а — шина а шарахь, еххачу хенахь йочанаш ца хиларний, Iаьржачу г'амаршкара хаддаза мехаш хьекхарой х'аллакдира, дерриге а бохург санна, ялташ, дежийлаш. Iай мацалла делира дуккха а бахархойн даьхни, к'аьсттина хьелий а, жерчий а. Мацалла яра адамашкахь а, ахархойн наггахь доьзал а бацара дийнахь цк'а мук'ана а баа ялтин кхача болуш.

Тег'ертачу б'аьстено догдохийла, сатуьсийлаш еара царна: дешачу лайн хиша Iабийначу латтано ялташ а, цанаш а, дежийлаш а хьек'ториг хиларх, х'ора доьзалехь беркат алсамдоккхург хиларх тешара массо а.

Амма и дегайовхо йохош дара цхьа г'айг'ане бакъдерг: цхьана а ахархочун доьзалехь дацара б'аьста д'аден х'у — я хьаьжк'ийн а, я берцан а. Бакъду юьртахь а, к'лоштахь а болуш бара шортта, дечигех йина яккхий амбараш юьззина ялташ долу нах, уьш бара иттанаш десятинаш мохк болу Зубайра а, Висит а, Уьрасби а, совдегарш Солсабек а, Ахьмад-Паша а, молла К'удоз а, кхиберш а.

Къехойн ц'арах векалаш бахара цаьрга духалург ден ялта деха: х'ора доьзална шишша-пхиппа пунт хьаьжк'ашший, 5—6 пунт борций.

— Дика ду, — элира мехкадас Зубайрас, — со к'инхетаме стаг ву, делан дуьхьа г'ю дийр ду шуна. Тк'а, тк'е итт доьзална ялта далалур ду соьга.

— Дела реза хуьлда хьуна, Зубайра, боккха мел хир бу хьуна, — элира къехоша цхьабарт болуш.

— Мел бохий аш? Мел хилар делера доккха совг'ат ду, со хастам беш ву цунна. Бакъду, сан вежарий, вай даха дезаш адамаш ду, дуьненан рицк' ца лехча ца довлу вай, тк'а иза атта г'уллакх дац. Аса сайн дош кхочушдийр ду: диэн ялта лур ду шуна, амма гурахь хилла ялташ нийсса юк'ахь хила дезар ду вайн...

Къехой цец-ак' а бевлла бисира. Зубайра сутара, шога, к'иза стаг хилар хууш бара уьш, амма тахана иштта де эшна, таро йовхна болчу бусалбан вежаршкара оццул алссам са цо йовхур ю моьттуш бацара.

— Зубайра, ма алахьа иштта, хьан и лехам кхочушбан ницк' кхочур ма бац тхан, ялтийн хьек'тар муха хуьлу а ца хаьа, ца го хьуна д'адаханчу шерашкахь Iаламан хьелаш бег'ийла ца хи-

лар бахьана долуш ялташ х'аллакхилар, адамашкахь болу мацаллин бала? Ма деха тхобга кхочуш ца далун дерг. Тхо реза ду хьуна хиллачу ялтех уьтталг'а дак'а дала, нагахь...

— «Нагахь» бохург кхуза дог'луш а дац, — элира оьг'аз ваханчу Зубайрас. — Со юк'ара вац шуна ялташ хьийк'ина хилийтарна, иза делан болх бу. Шайна дан аса дагалаьцначу г'уллакхан, хетарехь, хама бан дохкуш дац шу. Со-х, сайна вуно доккха зен хуьлушехь, делан дуьхьа мелана дала воллура шуна диэ ялта. Иза-м аса оццу г'алг'азкхийн юьрта хьахь, дешин мехах д'адухкур ду, кхано аша духадаларе хьежа а дезар дац...

Мел дехарш дарх кхин ша аьллаг'унна т'ера вуха ца велира Зубайра. Дегнаш доьхна бухабирзира къехойн векалаш.

Шолг'ачу дийнахь ерриге а юьртана хууш дара ден духалург ялта Зубайрас ца далар. Т'аккха моллига дехаре бахара ахархой. Цо ч'ог'а мерза динчу хабарх там хилла бисира уьш.

— Х'юкху п'ерасканан дийнахь рузбанахь кхайкхам бийр бу ас, — т'елецира моллас. И дош кхочуш а дира цо.

— Сан юьртахой, бусалбан вежарий, — олуш вистхилира молла рузба чекхдаьллаг'ул т'аьхьа, нах а совцийна. — Шуна ма хаьара, д'адаханчу шина шарахь, йок'а а хилла, ялташ дайна, адамашкахь мацалла ю, цу т'е кхин а доьхнарг ду х'юкху т'екхаьчна яьллаг'ачу б'аьста д'абен ялтин цхьа а буьртиг нехан ца хилар. Цундела, делан дуьхьа, ас доьху шуьга, ва бусулбан вежарий, шен долчо кхечарна диэн духалург ялта лахьара аша, боккха мел хир бу шуна...

Хаза к'амел дира моллас, х'оранна а дагчу кхочуш, цхьаболчеран б'аьргех хиш а дохуш.

Еххачу юк'аьчу к'айчу можах куьг а хьаькхна, хетарехь, ша хаза динчу к'амелах там а, кхочушдинчу декхарх дозалла а хилла, жимма юьстах хилира молла, вистхила луучунна меттиг луш. Амма вист хуьлуш цхьа а вацара, вовшашка д'аса а хьуьйсуш Iара адамаш. Лапп аьлла, тийналла х'оттаелира. Эххар а вистхилира ност йоцу совдегар Ахьмад-Паша:

— Сан вежарий, шаьш делах тешахь теша, сан ницк' кхаьчча ас шуна дийр а доцуш дика ма дацара. Делара сан х'инца шуна ден дала ялта, дац. Мичара хир ду? Шуна ма хаьара со ялта лелош стаг ма вац. Бакъду, цхьа к'леззиг баккхал-м лелайо ас, наггахь а т'е са а ца йоллушехь, нахана оьшу дела, дохка к'леззиг к'лади а дахьа. Халла цхьаьца мадар хуьлуш хене баккхало соьга доьзал. Дац сан ялта, духалург дала хьовха, доьзална к'иранна кхачоян а...

Т'аккха а цхьа а вист ца хуьлуш к'леззиг хан юк'аюьйлира.

К'амелаш динчу мехкадас Виситас а, Уьрасбис а, молла К'удоза а, к'ор'а а хьехош, ч'аг'лонаш йира галин барамехь ялта ма дац шен-шен ц'ахь, бохуш. Т'аьхьара вистхиллачу Зубайрас иштта элира:

— ХІай бусалбан вежарий, дика ладогІалаш. Сийсара сахил-лалц набаран суй бина бац ас, вайн юъртахойн диэ доцчу ялтин хьокъехь ойла еш, вайгарчу халчу хьоло гІайгІане вожийна... Сел-хана со волчу веанера масех юъртахо, соьга ден ялта деха. Сан иза доций хуьушехь со зен баьхкина-кх хІорш, аьлла, цаьрца цхьацца бегашенан забар йинера ас, ткъа уьш тахана со вуьйцуш, нахала воккхуш лелаш бу. Муха мегар ду иштта харц дерг дийца? Ас дечу ламазора, кхоордацара ас шуна, сан хьомсара юъртахой, ялта-м ша дара, сайн дахар а...

Тобанна юккьера цхьаммо-м мохь туьйхира:

— Хьан дахар-м Товсари йоцчунна хьанна оьшура? Хьайна дитахьа иза, ткъа ялта-м хьо сийсарлерчу бусий, тахана Іуьйранний Теркал дехьа даккхийтина ваьлла. Бусалбан нахана тІера яьккхи-на ца Іаш, керстанашна тІера а яккха ахь цІока, хьо-м Іебар ма-ваций цхьаннан а цІийх.

Адамашна юкьахь гІар-гІовгІа елира, цхьаберш шабар-шибарш дан буьйлабелира. Кхоччуш оьгІаз ваханчу, макхвеллачу, карзах-ваьллачу Зубайрас элира:

— И мила ву дІо юккъехь и аьшпийн багаеттарг, питане хабарш юьйцург? Схьа гучуваьл, хьо кьонах велахь... Хьажахьа, на-хана цхьаь моттийта гІерташ, гуш лаьтташехь цо дуьйцу харцдерг.

— Харцдерг хьаха дуьйцу ахь, — бохуш, хІинца чуьраваьлла, нахана юккьера схьа тІегІоьртира Дахьин Іалавди. — И-эхь а ца хетий хьуна аьшпаш битта, делах-м муххале ца кхоьрура хьо. Со вац ткъа сийсара тхан кетІахула чекх а, бурам тІе а йохуш, ялтех йоьттина дІайигинчу хІургонашка хьоьжуш Іийнарг?

— Харц луьйчун дена хуьлда неІалт! — олуш чугІоьртира Зу-байра. — Ас йийр ю хьан, писан, болх...

— Хилча хьан дена хир дара-кх неІалт, пусар даций хьан, — вуха ца волура Іалавди.

Эцца юкьабоьллачу наха хала, дела балица маслаІат ди-ра шина тобанна, масех тайпанна юккъехь эkkха доладеллачу девнна.

Адамаш рузбанан майданара дІасадаьржира, хІоранца шен ба-ла-гІайгІа а йолуш.

— Моллас кьамел-м дика ма дира, — элира цхьаммо-м.

— КьорІанора ца дира даггара а долуш-м, дуьххьал дІа нах Іехорхьама, моттаргІина дир-кха, хьоландайшна-м шера хаьара хьуна цу кьамелан мах, — тІетуьйхира вукхо.

— Вайна, кьехошна, хІиттош мекарло яра Кьудоз-молла аьл-ча а, оцу ямарт-моллас лелориг, — элира кхозлагІчо.

— Ткъа вай хІун дийр дара техьа дуьйчу ялтийпа, диэ хІу ца хилахь хІаллак хилла ду-кх вай, — элира кхечо.

Массеран а дош дерзош вистхилира Говзин Дауд.

— Вайна, шуна ма гарра, дІадиэн ялтин хІу хила меттиг бац.

Суна хетарехь, цхьаь дича нийса хила мегара; Нохчмахкахь а, чохь-хьахь а ялтин мелла а паргІато ю боху. Цигахь шен-шен тайпа доцуш нах бац вайн кхузахь. Цига гІо деха вешан векалаш бахийта безара вай.

ДІа а, схьа а дехха дийцинчул тІаьхьа, Дауда магийнарг тІей-цира юъртахоша. Кхана шоьтан дийнахь жамІатан маьждигашка а гуллуш, тайпанийн каппашна тІера сагІийна ялтин хІу деха нах билгалбаха барт хилира церан.

5

Адамаш рузбанара цІа дирзина довлаза дара сиран, расхан ши говр йоьжна тачанка, тІехьа хиьна ши стаг а, хьалха хиьна цхьаь а волуш, эвлаисттехула Невре юьртана чуйолаеллачу хенахь. Сийначу бухіарон холхазан лоха куй а тиллина, дехкан басахьчу дуткьачу шолан гІовтал а юьйхина, цу тІехула дихкина кхелина шаьлтий, доьхкий а, хенах кхозуш ворхІазза йолу тапча а йолчу безамехьчу, ханна гІеметта хІоьттинчу стага, хумпІарах кхозуш до-лу дешин сирдиллина чимчаргІа то а дина, гІовталан жимчу кис-нара дато сахьт схьадаьккхина, цуьнан негІар а диллина, резаво-цуш элира:

— Ма дош дац хІара, тІаьхьа диси-кх вай, рузбанара нах хІинца дІасабахана хир бу.

— Бехк ма билла суна, Шемал, некъ вон хиларна кхин чехка яха ца лора вайн говраш, — элира, бехказа вала гІерташ, тачан-кина хьалха хиьна вогІучу, зорьтала дегІ а, чІогІа даьлла маж-мекх а долуш волчу кьеночу жуьгтичо нохчийн меттан дешнаш шен корматаллица кег а деш.

— Мичара, — элира Шемала, — сан хьоме Давид, хьуний, хьан говрашний бехк билла ца гІерта со, хаьа суна, хІокху хоттах чІогІа хала а, гена а некъ бу хІара.

— Шамиль Деордиевич, — олуш вистхилира тІехьа аьрру агІор хиьна Іен стаг. Иза лекхо дегІ, озо кІайн юьхь-сибат, хьаьрса еха кІужал тІехьа а хьаькхна, месаш, сийна бІаьргаш долуш ва-ра. ТІехь — цІен галстук йихкина кІай коч, шуьйра ког болу хеча, лакхахь а, лахахь а киснаш долу тужурка, кога юьйхина Іаьржа ботинкаш, — са ма гатдехьа, со кху юьртара дикка нах бевзаш ма ву, кхузахь цхьана вехачу стеган хьерахь мотористан болх бина, кьехошна юкьахь кІезиг бац сан доттагІий, цара гІо дийр ду вайна адамаш схьагулдан.

— Хаьа суна, Дмитрий Васильевич, — ахь кхузахь болх бар а, большевикаша тІедехкинарш кхочушдар а. Со суо а ма ву кху юьртахь вина, берахь дуьйпа кхузара араваьлলেখь а.

Чалин Дюрдин кІант Шемал Нохчийн автономни областан ЦИК-н член вара, ткъа Дмитрий Васильевич Пахаров — Соьлжа-Іаларчу нефтепромыслера кадрови белхало. И шиь большевикийн

партин членаш хиларе терра, ВКП(б) Нохч-ГІалгІайн оргбюрон, Нохчийн автономни областан ЦИК-н леррина тІедиллар а дина воуьйтуш вара Теркайисте. Чулацаме а, социально-политически а маьІна долуш а декхар дара цу шинна тІедиллиналарг. Теркайистехь хІетта йиллинчу округан ревкомана меттигера Советийн Іедал чІагІдан а, вовшахтораллин болх бар тодан а гІо дар, бІаьстенан ялташ дерна кечамбар вовшахтохар.

Юьртана юккѣехь гулбеллера нах. Кхузахь хууш дара Соьлжа-ГІалара хьаькамаш богІург хилар, уьш тІеэца кийча бара. ГІалара тачанка уьйтІе кхочуш цунна дуьхьал аравелира юьртда а, цуьнан писарь а цаьрца юьртан масех жигархо а. Вовшашка салам-маршаллаш а луш, кемсарле чубахара уьш. Шаьш деанчу гІуллакхан Іалашо йоцца йовзийтинчул тІаьхьа, Нохчийн ЦИК-н члена юьртдега хаьттира:

— Тахханехь гуламе схьагулбан беза юьртахой-кѣехой, далур дуь шуьга иза?

— Далур ду, накѣост Чалин, — сацам боллуш жоп делира юьртдас.

Каппашкахула маьхьарий а детташ, адамашка сихха рузбанан маьждигана хьалхарчу майдана кхойкхуш, арабевлира туркхаш.

Кхин ши сахьт далале, тІанк аьлла, наха юьзира майда, масех дащца баьхкина хьеший а бовзийтина, юьртахойн гулам дІа а биллина, Нохчийн областан ЦИК-и членна дош делира юьртдас.

— Накѣостий, бІешерашкахь вайн кѣомо, цуьнан тоьлашха болчу векалша шеге сатийсина хан тІекхаьчна тахана, — элира цо, — берриге а Оьрсийн махкахь а санна, Нохчийчохь гуттаренна а чІагІделла Советийн Іедал, кѣинхьегамхойн урхаллин Іедал. Гуттаренна а дІадаьккхина адамийн жимчу тобано дуккха а адамаш дацор, хьал, даьхни долчара кѣехошна, шайн догІмаш ца кхоош кѣахьоьгуш болчарна ницкѣаш бар, кѣам боданехь, бакѣо-наш, паргІатонаш йоцуш хилар. Гой шуна, хІинцале а аш шаьш хаьржина юьртда а ву, ревком а ю, халкѣан милици а ю шун. Юьртахь хІинцале дІайиллина юьхьанцара школа, изба-читальня. Шайн берашка маьхза дешийта бакѣо а, таро а ю шун.

— Бакѣду, — элира Чалин Шемала, — цкѣачунна хала ду кѣехойн дахар: стохка а, лурчах а ялташ ца хилар бахьана долуш мацалла хІоьттина нахехь, ткѣа цхьаберш шайн сайрашний, доьрчашний чохь шортта ялта дІа а лечкѣийна Іаш бу, уьш бІозза безчу мехах дохкархьама, ткѣа оцу мехах уьш эца таро яц шун, цундела ялтийн дайша уьш, Теркал дехьа а дохуш, ларош болчу гІалагІазкхашна духку. Амма цигахь а кѣехошкахь долу хьал шуьгахь санна хала ду.

ТІекхаьчна бІаьсте, ткѣа дІаден цхьа буьртиг а ялташ дац шун. И хьал тидаме а эцна, шуна гІо дан сацам бина Нохчийн областан

Центральни Исполнительни Комитето. Москвахь сийлахь-воккха Владимир Ильич Ленин коьртехь а волуш йолчу Советски правительствос Нохчийчоьнна дийнна цІерпошта дама а, дуьйчу хІуьнан ялта а дайитина. Оцунах догІу дакѣа шуна а кѣастийна, иза схьаэца хІинцца кху гуламехь векалаш кѣасто а беза аш.

Йоккха гІовгІа елира майданахь гулделлачу бІеннаш адамашна юкѣахь. Юьхьанца шайна хезаш дерг, гуш дерг гІенах тарделира царна, тІаккха дуьйцучух шеконаш кхоллаелира. Вовшашка юх-юххерчуьнга хеттарш деш, цхьацца хабарш дуьйцуш, яьллачу гІовгІано наха дуьйцург кѣасто таро ца хуьлуьйтура.

КІеззиг хан яьлча, цІечу сатинан шаршу тІе а тесна, хьалхалаьттачу стоьла тІе ондда буй а тухуш, вистхилира юьртда:

— Накѣостий кѣехой, новрахой, кхетий шу вай долчу веанчу ЦИК-н векало дуьйцучух, дуй шун хатта хІума? Дацахь векалаш харжа беза вай Соьлжа-ГІала бахийта...

Адамийн гІовгІа дІатийра, цхьа а вист ца хуьлуш масех минот елира, тІаккха дІо юккѣера схьахезира масех стага хьоькху маьхьарий:

— Мичхьа гина шуна Іедало нахана маьхза дама а, диэн ялта а луш?..

— Цхьа тешнабехк бу кІел биллина...

— Нохчех керстанаш бан туьйсу машош ду...

— Ма теша оцу мунепикѣо дуьйцучух, гІалахь а, Петербухехь а деша а дешна, оьрсашкахьа вирзина стаг ву боху иза...

Юха а адамийн гІовгІа елира, цхьаберш кхечарна чу а гІерташ. Юьртдас чІоггІа мохь туьйхира:

— Накѣостий, совцае гІовгІанаш, шена ала луучо, кхуза хьалха а валий, дош ала.

Дош ала лууш берш кІезиг бара. Геннара мохь туьйхира цхьаммо:

— Сан дара ала дош.

Тобанна юккѣера и мохь беттарг гуш, адамаш дІаса а тоьттуш, каде схьанехьа велира. Иза вара юьртахь а, Теркайистехь а хІинцца комсомол вовшахтохархойх цхьаь, юьртан жигархо, кхузарчу Томарзин кІант Мохьмад. Трибуна метта йолчу стоьла хьалха а хІоьттина, нахана тІе а вирзина, цхьацца дош кѣастош, ша жима стаг хиларе хьаьжна доцуш, чулацаме кѣамел дира цо, юьртахь долчу хьолах, ялташ долчара лелочу ямартлонех, хьалха лаьттачу декхарех лаьцна. Ткѣа дош дерзош иштта элира:

— Накѣост ЦИК-н векал, цкѣачунна бодане а, тІаьхьадисна а нах ду тхо, тхуна юкѣахь бац йоза-дешар хууш берш, хала ду тхуна хІинцале юьртахь хуьлуш а, хинболчу а хийцамех кхета. Ахархой кхето гІерташ боккха кхетош-кхиоран болх бо оха, комсомольцаша, амма тхо массах стаг бен вац. Цу тІе даьхни долуш а, таро йолуш а болчу наха йоккха новкѣарло йо тхуна, питане гІулла-

кхаш леладо, ахархойх дикка дакъа церан эладитанех теша, амма сирла хиндерг тхоьгахьа ду, нийсо къинхьегаман нахехьа хир ю. Къехоша, даррехь схьа ца бахахь а, дагахь чlogla къобалбо аш беана хаам, цунах царна массарна а кхаь хилла. Тхан массеран а цIарах баркалла Ленинна а, Советийн Iедална а!

Цул тIаьхьа мелла а лакхаелира адамийн жигаралла, къамел динчу масех къехочо тешош дийцира шаьш Советийн Iедалехьа а, цуьнан гIо лоцуш а хилар. Шайн хьокъехь гIайгIа барна кIорггера баркаллаш бохура цара. Бакъду, гуламехь питане къамел дан гIоьртинарг а карийра, иза кетаран тIам а лаьцна, юккъера юьстах ваьккхира наха шаьш.

ТIаккха комсомольцийн предложеница хаьржира гIала дама а, дIаден ялта а схьаэца бохуйтуш болу векалаш: къехой чермойн Идрис а, куршлойн ГIайрбек а, комсомолхой Мамакаев Абу а, Очеретлов Мохьмад а, Чалин Мита а.

Гулам чекхболуш юха а вистхилира ЦИК-н векал Чалин Шемал:

— Накъостий, тхо реза ду кху гуламна а, вайн кхузахь хиллачу цхьаьнакхетарна а, динчу къамелашна а.

Баркалла шуна аш Советийн Iедалан гIо лацарна. Шуна хьалха лаьтта хала декхарш, чолхе гIуллакхаш, аш уьш нийса а, дуьззина а кхочушдийриг хиларх теша тхо. ХIинца шуьга бан, иштта хаам бу сан: хIара суна юххехь хиьна Ийриг Дмитрий Васильевич Пархаров — гIаларчу нефтан промыслийн шира белхало, большевик ву. Масех шо хьалха кху вайн юьртахь хьеран моторист волуш болх а бина кхо, цхьаболчарна, хетарехь, дагавогIу хир ву Дмитрий. ВКП(б) Нохчийн обкоман оргбюрос хIара кхуза хьажийна юьртарчу партийни ячейкина гIо дан. Цу тIе бIаьста ялташ дIадер а, уьш чедерзор а вовшахтоха шуна гIо а дийр ду кхо...

— Хьажахьа, иза хилла-кх иза, хIара гIазакхи суна мичхьа гинера, бохуш Iара хьуна со...

— Эй, Митарий, зачем молчал, зачем не показал?

— Задарстий, Митарий...

— ВаллахIа ван а ма ву, тохара кхузахь Иийна и эсала гIазакхи... Салам-Iалейкум, Митарий, марша вогIийла хьо...

И девлла маьхьарий, шен цIарах боху довха дешнаш хезаш волу Дмитрий Васильевич, ша волчуьра хьала а гIаьттина, коьртара куй а баьккхина, иза леста а беш, велаваларца вистхилира нохчийн маттахь:

— Сан маршалла ду шуьга, новрахой, аш-м со вицвина ца хилла, хIинца юха а цхьаьна хир ду вай.

Новрахойн боккха гулам чекхбелира герггарчу хенахь ахархоша, юьртарчу комсомольцаша, кестта болх бан йолалун йолчу партийни ячейко кхочушдан дезаш долу гIуллакхаш билгалдохуш болу сацам тIе а оьцуш.

XIX-чу бIешеран тIаьхьара итт шо долалуш кегийчу бераший, къоначу зудчуьний цхьаьна шен да — воккха стаг веллачул тIаьхьа, лакхаюккъера лахаюккъе гуттаренна а ваха охьавеьнера гIордлойн тайпана волчу Шемалан кIант Юсуп. Шен доккхачу тайпана юкъара а, цхьаь бен воцчу вешина Девдина а юххера а ваьлла иза охьаваран бахьана дара кхузахь латта дика, хьена, тIейийнарг хIуьа а хуьлуш беркате хилар.

ГIеххьа къен, амма къинхьегам чlogla безаш стаг вара иза. Ден йишин берашна юххера меттиг схьа а лаьцна, цунна гонах коьллийн керт а йина, ваха охьахира иза. Стерчийн ворданахь геннарчу регIара Iаьржа латта а кхьохьуш, керт-кера ерриге а майда дIалоцуш, оцу лаьттан стомма чкъор дира цо. Иштта тодинчу лаьтта тIе, чьохьара а, Новр-гIалара а кхьохьуш, тайп-тайпанчу, дикачу хIух долчу стоьмийн диттийн синтарш дийгIира. 5—8 шо далале юьртахь хьавха, ерриге Теркайистехь а шел йоккханиг, диканиг йоцуш беш кхира цуьнан. Масех тайпана Iежаш, хьорматаш, кхораш, яккхий а, кегий а туьркаш, хьаьрса а, Iаьржа а хьечаш, хьайбанаш, баьллаш, Iаьржа а, кIайн а комарш, кхиболу стоьмаш бара цуьнан бешахь. Дитташна юккъехь кхуьуш дара цIарул цIен даккхий, мерза цIазамаш, тайп-тайпана зезагаш.

Стоьмаш дохкархьамий, оцу кенара царех саяккхархьамий йоьгIна а, кхиййна а яцара цо и беш. Цунна дукха дезара Iалам, даггара езара цуьнан исбаьхьалла. И Iалашо яра иза югIуш, кхиош цунна дагахь хилларг, цо шех куьйгалла оьцуш ерг.

Стоьмаш хуьлчу хенахь юьртарчу муьлххачу а стагана шуьйрра диллина дара Юсупан бешан ков, беше хьажий, кертий веанарг цкъа а стоьмаш боцуш дIа ца вохуйтура цо а, цуьнан зудчо а. Юьртахошна даггара везаш, цара лоруш, сийдеш стаг вара иза.

Оцу ширчу наччахьан заманахь деша бакьо йолуш бацара къинхьегаман нах. ТIехь беркьа дара церан бераш а, амма кертахь, арахь дений, нанний доллачунна тIехь а доггах гIо дан лууш, муьлххачу а балхана тIера дара уьш.

Хил дехьа ма велли яра гIалагIазкхийн юрт — Новр-гIала. Цигахь берашна деша школа а яра. Ирсе, декхаделла, деладелла, школан барзакъ тIехь а долуш, книжкex буьзна тIоьрмиг а карахь цигара бераш гича, кийра цIе кхерстара Юсупана, дог гIайгIано Ийжадора, шен берех къахетара цунна: «Тхан берашна маца хир ю техьа хIара бакьо?» Шайн юьртан писарь гича, цунах хьоьгура иза. «Давала хьан, дуьне, ма дукха зен хуьлуйтур дар-кх ас сайн кIантах и санна йозанча хилийтархьама».

Юьртан йозанча Борис Юсупана вевзаш а, кест-кестта хIара волчу бешахь садаIа, самукьадаккха воьгIуш а вара. ГIалагIазкхашна юкъахь хьеший болчу кхунна кIез-мезиг кхетош бийца оьрсийн мотт хаьара. Цундела дахлуш къамел тасалора кхунний,

йозанчиний юккѣхъ. Даима а бохург санна бешахъ еша книга а
яхъаш вогура Борис.

— И хlун жайна ду ахь доьшург? — олий, кест-кестта хоттура.

— Пушкин... Лермонтов... Гоголь... Байрон... Шекспир... Шиллер... Беранже... Блок... — олий, Борис хЮраззе а дIаволавелча, вела а лой, «васе равно, мой не понимай», олий, куьг а ластадой, IадIара хIара. Ма дарра аьлча, цо йоху цIераш-м кхунна йовза а ца евзара, уьш адамийн я хIумнийн цIераш ю а ца хаара, церан маьIнех а ца кхетара. Борис чIогIа хьекъале, Iилма долуш стаг хетара кхунна. Цундела иза цхьана дийнахь, ша волчу а веана, бешахь садоIуш Iаш, цуьнга хьасталуш, кIеда-мерза, амма ша дуьйцучух тешош вистхилира Шамилев Юсуп.

— Борис, го дехъа суна, ас цкъа а дицдийр дац хъуна ахь дин дика!..

Бешан дега леррина ла а доьгіна, кїеззиг ойла а йина, хаьтти-
ра йозанчас:

— Хью нохчо, бусалба ву. Ахь хІун до оьрсийн йоза-дешарх?

Оцу дешнаша чам байира цунна, чов йира цуьнан вуьшта а карзахбуйлучу кийрахь. Хинца шога элира цо:

— Тхо, нохчий, дац ткъа адамаш, шуна санна тхуна а хаа тарлуш дац йоза-дешар? Тхох хила ца мега ткъа гIуллакхера нах? Хьо, цхьаболу гIалагIазкхий санна, кура а воцуш, къинхетаме стаг ву моьттуш дира ас хьоьга и дехар, делахь бехк ма биллалахь...

— Собар, собар, сан хьоме кунак, — олуш, Юсупан дашна юкъяиккхира Борис. — Сан десара бара ас бинарг бегаш, кьинтIера вала суна... Ас тхешан библих дуй буу хьуна, сайн ницкъ кхочу Го дан.

Оцу дешнаша ойла харцийра цуьнан: цхьана хеннахь хазахетар, воккхавер а, кхечу агӀора — шеко а иккхира даг чу.

— Юсуп, кхана Новр-Гала а вахана сайн доттаг! Чух дагавер
ву со, тлаккха жоп лур ду ас хьан дехарна, — элира йозанчас.

Шолгачу дийнахь, сарахь воккхавеш ЮсупагIаьрга веанчу
Бориса, геннара схьа мохь туййхира:

— Делахь хІета, сан доттагІ, кечбе кхаъ. Новр-гІаларчу сан цхъана хъешо, Японин тІам тІехь заьІапхо а хилла цІахь Іаш волчу воккхачу салтичо тІелаьцна суна хъан цхъа кІант маьхза деша а, язда а, хъесап дан а Іамо. Амма цигахь Іа-м дезар ду цуьнан, кІиран дийнахь бен цІа а ца вогІуш. Реза вуй хьо?

Хезачух ца тешаш, цец а ваьлла, ша хІун ала деза ца хууш,
воьхна хьаьвзира да. Эххар а оьрсичунна маракхийтира иза:

— Даггара баркалла хьуна! Шун а, тхан а деланаш реза хуьлда хьуна. Со валлалц ас лорур ву-кх хьо...

Кхин хъем ца беш кеч а вина, Новра-гала г ІалгІазкхичуьнга Іамавайта дІавигира Юсупа шен веа кІантах цхьаь, уггаре воккхач волчул жиманиг — Рамзан. Кхечу берашна юккьехь хьекъале хетарна къастийра дас иза деша вахийта.

Кхин кхо шо даьлча, Новр-гIалахь юьртан юьхьанцара шина классан школа чекхъяьккхина аьлла тоьшаллин кехат а дахьаш, цIа веара Рамзан. Кхин дIа деша я бакъо а, я таро а яцара вай-нехан берийн.

Амма кхечу кепара хилира Рамзанан кхоллам, нисделира генах а дагахь ца хилларг, хиллане а хила тарлуш дац моьттург. Къентан аьттонна дахаро ирсе кхиэл йира цунна.

Цкъа, цхъана шарахъ, аьхке чекхийолучу хенахъ Теркайисте веара Терски эскарыйн наказни атаман, инарла. Цуьнан сийнна мас-санхъа а боккха кечам бинера, иза хIора юьртахъ а чIогIа сий-ла-рам беш тIеоьцура. Даздаран хьал дара Теркайистехъ — Неврехъа. Инарлин сийнна цунна хьалхахула шайн башха дой хоьхкура нохчаша, лоькхуш пондар а, етташ вота а йолуш. Цигахъ массера-чул а хьалхабелира Рамзан тIехъ волу цхъана новрахочун сира-дин. Инарло, жима бере-турпалхо шена тIе а вехна, цунна совгIа-тана пхи сом-дешин ахча делира, бакъонца паччахьан совгIат — оццул безчу межа дара.

— Спасибо, господин генерал! — элира кІанта цІенчу оърсийн маттахъ. — Деньги пригодятся в хозяйстве.

— Ахь ма шера буьйцу оьрсийн мотт! — цецвелира инарла.

— Ваше превосходительство, я в русской станице Наурской закончил двухклассную школу, — дозаллица жоп делира кІанта юха а оьрсийн маттахъ.

— Ах!а, иза дарийца х!ара, — кхийтира инарла, амма мухха а, цуьнан тидам х!инца нохчийн к!антана т!ебирзира, цуьнга ма-сех хаттар дира цо к!анта хьекъале, жопаш делира.

— Кхана суна тлевалаве хлара клант а, кхуьнан да а! — буьйр дира инарлас. Кланте элира цо:

— Ас стаг хила гӀо дийр ду хьуна!

Инарло динчу совгатах, цо бинчу тѣлацамах, таханлерчу ада-
машца хиллачу цхьаьнакхетарх воккха веш цѣа веара кѣант.

Дукха хан ялале пачхьалкхан чоттах хьалха Грозный гIаларчу Горски училище, тIаккха Гуьржичуьрчу Тбилисерчу хьехархойн семинаре деша вахийтира Шамилев Рамзан—къечу Юсупан кIант

Иза деша ваха новкъа воккхуш, некъан кехат ша шен кабинета
чохь цуьнга дІалуш, Терски областан Грозненски округан началь
ника инарло даггара элира:

— Оьрсийн паччахь халкъана кӱинхетаме ву, гой хьуна, хьуна а, туземцана, маьхза деша бакьо ели цо, иштта бакьо ур-атталла оьрсийн берашна а атта хуьлуш яц. Хьанал гуллакх диэлахь дин на а, паччахьана а, махкана а. Некъ дика хуьлда хьан!

Дуьненан дуьххьардери ттом болабалале, дешина вара, хье хархо а хилла, ша винчу юьрта вухавирзира Рамзан Ону ханн

2 Б. Чалаев

2 Б. Чалаев

ст. Калыновская
ФИЛИАЛ № 1

НАУРОКАЯ ЦС
Отдел обработки 17

кхузахь болх бан йолаеллера бахархойн шайн чобтах Теркайистехь хIетта йина яьлла дуьххьарлера юьхьанцара школа. Цуьнан заведующи а, хьехархо а хIоттийра иза. Шина шарахь дешарна лерина яра школа: хьалхарий, шолгIий ерриге а ши класс а йолуш, цигахь доьшуш вара верриге а 30 дешархо. Уьш дерриш а нохчийн бераш дара, дукхахдерш — бегаху неханаш. Динан боданечу моттаргIа-нийн тIелаткъамна кIел болчу нохчашна ца евзара дешаро луш йолу бегIийлаш, цундела чIогIа дегаза тIейцира цара серлонан гIуллакх. Школан куьйгалле лерринчу дешарх чекхваьлла Шемилев Рамзан Юсупович хIобттича, мелла а тоделира ахархойн бераш дешарна юкъя озор а, къехошна юкъяхь серлонан болх бар а.

Россехь Сийлахь-йоккха Октябрьски социалистически революци хилале хьалха большевикех дIа а кхийтира, церан тIедахкарш кхо-чушдан а волавелира иза, Нохчийчохь Советийн Iедал чIагIделла-чу хьалхарчу шарахь РКП(б)-н могларшка а велира. Нохчийчохь граждански тIом хиллачу хенахь шен юьртахоchuьнца Чермойн-Идрисаца цхьаьна Чахкарахь а, Сьюра-Коьртехь а, кхечухь а кIайчу гвардейцашний, полковник Бичерахов коьртехь хиллачу гIалагIазкхашний, кхечу классови мостагIашний дуьхьал тIемаш а бира цо, ткъа и тIом, мостагIий эшош, чекхбаьллачул тIаьхьа, ша гIалахь — областан центрехь лакхарчу гIуллакхехь балхахь вуьттушехь, винчу юьрта, шен школе вухавирзира.

— ХIинца уггаре мехалниг берашна дешар Iамор, уьш нийса кхетош-кхиор ду. БIешерашкахь боданехь, балехь даллийна вайн халкъ, тIаьхьадисна вайн къам дахаран керлачу, сирлачу новкъа даккха деза, — чIагIдора цо.

Рамзанан гIюьнца юьртахь дIайиллинчу изба-читальнехь вов-шахтуьйхира уггаре а хьалха кегийрхошна юккъехь йоза-дешар ца хаар дIадаккхаран пункт. Цигахь хIора сарахь деша а, язда а Iамош хуьлура иттех гергга кегий нах а, ткъа иштта масех стаг баккхийчех а. Изба чохь Чалин Митас нахана кест-кеста доьшура Соьлжа-гIалахь хIетта арадала доладелла нохчийн керла газета «Советийн Нохчийчохь», йобшура В. И. Ленинан хьокъехь йолчу книгашна тIера меттигаш, гойтура Ленинан, Крупскаян, Калини-нан, Ворошиловн, Буденныйн, партин а, пачхьалкхан а кхечу куьй-галхойн сурташ. Дуьйцура Оьрсийн махкахь а, вайн кхечу къаьм-нийн республикашкахь а хуьлуш болчу керлачу хийцамийн, Нох-чийчохь адамийн хиндолчу ирсечу дахаран хьокъехь.

Боданечу нехан ерриге дуьхьалонаш а кегъеш, зеделларг долуш волчу хьехархочун ницкъ кхечира нохчийн масех йол школе а, шиъ-кхоъ къона зуда изба-читальнерчу ликпункте а деша яло.

Дуьхьал дIа Рамзанан лехамца юьртахь дIайиллира ерриге а округехь дуьххьарлера фельдшерски пункт. ДIадолийра хоршина, морзалгашна, маждарна, дагарна, гирзашна, иштта кхечу а цам-гаршна дуьхьал а, бераш, доьзалхойх болу зударий цомгуш ца хи-

лийтарехь а, юрт хаза, цIена хиларехь а жигара кыйсам лат-тор.

Юьртахь цхьа а доьзал бацара школан заведующина ца бевзаш, юьртарчу дуккха а берийн цIераш хаьара цунна.

— Бераш, къона тIаьхье вайн сирла хиндерг ду, — олура цо.

Рамзанан, цуьнан зудчун Кийсин цхьаь бен доьзалхо вацара, иза вара церан кIант Майрудди, хIинца кхузахь доьшуш воу. Ше-рел воккха хеташ, ондда меженаш йолуш, хаза юьхь-сибат, оьзда куц долуш кхуьуш вогу кхиазхо вара иза. Шкоলেখь кхиамаца деша а доьшура, цIен тIехь дуккха а гIуллакхаш а дора цо. Кхеран куьпахь изий, кхин ши кIанттий воцург доьшуш бераш дацара, ткъа оцу шина кIантах цхьаь баккхалан туька йолчу Ахьмад-Па-шин кIант вара, важа — жаш долчу Уьрасбин кIант. Ший а и шиъ, вон доьшуш велахь а, амма кура, кхечех ца вешаш, берашца хийра вара. Луларчуй, куьпарчуй берашца герггара гергарло лелош воу Майрудди цаьрца шовкъ йолуш а, гергарло лелош а вацара.

Хьехархочун кIентан даггара, дог-цIена доттагIалла дара шайн лулахойн берашца Сусий, Iусамиций, Хьасаний, кхечаьрций. Уьш дерриш а къехойн бераш дара, цкъачунна доьшуш а доцуш. Шен ерриге а мукъа хан цаьрца йоккхура Майруддис, цо царна дуьйцура школах лаций а, книгашна тIехь ша дешнарг а. Наггахь бай тIе и бераш охьа а ховшадой, церан кара ша эцна тетрадаш а, къоламаш а дохий, царна элпаш яздан а, деша а, хьаьркаш дакха а, хьесап дан а, суьрташ дакха а Iамош хуьлура иза. Цундела цу-нах «тхан хьехархо» олура нийсархоша.

КIентан дахарехь боккъалла а цхьа мехала гIуллакх хилира: юьртахь вовшахтуьйхира пионерийн дуьххьарлера организаци. Уг-гаре а хьалха пионерийн могларшка ийцира Шемилев Майрудди, тIаьхьо дешархойн вожатн а чIагIвира.

Майрудди — Теркайистехь дуьххьарлера пионер. Иштта дара керлачу дахаран хьалхара зIийдигаш, амма шеко яцара царех шортта а, хаза а зезагаш кхуьург хиларх.

8

Макан-гIала възана Идрис дIакхоччушехь чехка догIа а дола-делла, хьалхе бода а боьлла, нуьцкъала мох а хьоккхуш дIахIобт-тича, Терках ша юханехьа сехьа ца валаваларна кхоьруш воьхна хьаьвзира.

— ХIокху ирчачу, йобхначу буса ког ара-м боккхур бац! Хьо со волчу веаний хаа хьан зудчунна, иза кхетар ю ас хьо буьйса яккха сацийна хиларх. Же, паргIат валал, садолуш, самукъадоккхуш Iийр ву вайша, кхана Iуьйре д дIагIур ву хьо. ХIан, паргIат ва-лал, — элира кхуьнан хьешо гIалгIазкхичо Васкас. Идрис и волчохь сецира.

Дагахь-м паргIатвалар ца хилира, бакъду, юкъях дихкина

шаьлтий, доьхий дла а даьстина, машин тишо чоа тлера дла а даьккхина, ца доглучу дагца вела а кьежаш, стоьлан йисте охьахира Идрис. Хлусамнанас сихха хьалха биллира каде кечбина кхача: котам чу а тесна йина гарзанаш, кхаьрзина члара, цлийеш еттина керла картолаш, керла сийна хохаш, хорсамаш, наьрсаш, помидораш. Вовшашца хабарш а дуйцуш, глалгiazкхичо наггахь мерзийн пондар а локхуш, тлаккха кехатех а ловзуш, хьалха вовшийн мостагий хиллачу нохчашний, глалгiazкхашний юккьехь хлинца члагдала глертачу доттаглаллин, цигахь а, кхузахь а адамийн дахарехь, бахамаллин длахлоттамехь хила буйлабеллачу цхьацца хийцамийн хьокьехь шайна хетарш а дуйцуш, буйса юкьал тлех яллалц ийра и шиь. Тлаккха охьавижира.

Амма наб кхета ца туьгура Идрисана. Хлара дохко ваьллера ша тховса цла воглур ву зудчуьнга аларх. Цхьа стаг вара Идрис, тайпа доккха делахь а, кланттий, ваший, шичий воцуш вара хлара. Цхьа кьена дай, наний марехь йолу йоккха йиший бен, ваша воцуш яра кхуьнан зуда Кийса а. Духхьал дла зудий, майрий хилла ца лаш, вовшийн члогла лоруш, вовшашна чу са диллина, вовшийн глайглабеш дара и шиь.

— Сан-м хьо бен кхин глортор яций хлокху нана-дуьненахь, — олура зудчо.

— Сан а ма вац, Кийса, хьол юххера стаг... — майрачо а олура. Амма цхьа а дош ца аьлча а хьаара цу шинна вовшийн дагара.

Тлаьхьара а наб озийра Идрисана. Самах долуш санна а хеташ, глан дайра цунна.

...Чахкара-глан даяккха глерташ бу клайн глалгiazкхий. Нохчийн Цечу Эскаран командир Шерипов Асланбек, мостагичо чов а йина, вожийна... леш ву...

— Вайн баьчча, вайн командир вийна... вийна, — бохуш, детта маьхьарий ду хезаш.

— Бекхам, бекхам! — бека кхайкхам.

Мичара бели ца хууш, керла бю тле а боглий, алсамболу вайн дошлойн бляьхойн барам, уьш нуьцкьала «ура, ура» — бохуш, тлелета мостаглашна, нохчийн Цечу Эскаран бляьхоша хлаллакбо клайнаш, эшабо цо уьш, схьайоккху Чехкара, цхьана цленойн лекхачу тхевна туьнкал тле длайобхку цлен байракх — толаман байракх.

Тлаккха... мухха а хуьнан юккье нисвелира хлара ша цхьаь. Гонах гуш цхьа а адам дацара. Клеззиг ханна аьлла сийначу бай тле охьалахвелира хлара, доккхачу, стоммачу диттах букь а тоьхна, духхьал кьоначу диттийн луьста синтарш а нислуш. «Ох-хлай, хьо доьхна дегI, ийзош лозу ерриге меженаш, цхьажимма садаIа деза», — бохург дага а деана, хлара гонах дласа хьожжухехь, кхуьнан бляьрг кхийтира длогахула тебаш схьавоглчу, герзашца кечвелла волчу цхьана лекхачу, ондачу стагах. Иза вара... кхуьнан ден шичан клант Зубайра. «Хлан-хIа, иза хир вац иза, хила тарлуш

дац, вац... суна гург глан ду...» бохура цо гленах ша шегга. Юха а: «...иза ву, иза».

— Хлун до техьа цо кхузахь, иза хлунда кхьаьчна кхуза? Суна нийсса тлевоглуш ма ву иза, со ма гахьара цунна. ХIа-хIа длавирзи... Ша цхьаь мукьана а вуй техьа иза?»

Оцу хенахь Идрисан бляьрг кхийтира ткьейтт-шовзткьа метр бен гена воцуш, аьрру аглора пхьарс бихкина а болуш, аьтту аглорчу куьйга дин санна бляьрла, тоьлла, лекха, ерстина говр цланьеш воллучу, шайна глюнна еанчу оьрсийн отрядерчу цхьана салтичух.

Гарехь цунна тебаш вара Зубайра.

Массо а аглора дласа а хьобжуш, гонах цхьа а ву-вац тергал а веш, мекар ижунна тлевовдура зуламхо... Тлехача масех глулч бен ца йисна, амма салтичунна гац шена теба бандит...

— Со дийна а волуш, хир дац, гавур, хьуна моьттург... — Зубайрина ша гарна, хааваларна а кхобруш, ког байбина, синтарш ца хьедеш, цунна лорах волало Идрис.

«Дапп» — аьлла, тоьпан бух а тухий, салтий охьа а вожавой, катухий тлехуучу говран дуьрста схьалоцу зуламхочо, амма...

— Длахеца говр, охьатаса топ, ирхдахийта куьйгаш!.. — лерга потта хлоттош дека и буьрса дешнаш. Кхералой дегIе зуз доглу Зубайрина, когаш, куьйгаш дегадо, члениг, хорша еача санна, еттало. Дуьрста ша-шах карара длахецало, топ а лаятта охьаюжу, куьйгаш ирхдовлху...

— Хлинца схьаверзал, делан а, нехан а мостагI! — схьавовьрзу иза, хьалха лаятташ ву Идрис. Цхьана ханна ший а, вист ца хуьлуш, леррина вовшашка а хьобжуш, лаятта. Сихха метта веанчу Зубайрас хенах кхозучу тапчи тле куьг кховдошшехь, клоршаме буьйр дека:

— Сацаде и боьха куьг, тлаьхьа висна хьо... Тлехьа дахкал куьйгаш! Бакь ма ду ахь пIелг меттах хьабахь ас хьуна топ тухург хилар...

Зубайрин куьйгаш локхарца сихха тлехьа кьевллина дладовьхку Идриса.

— Ца моьттарий хьуна, хьайн кхузахь соьца иштта цхьаьнакхетар хир ду?

— Ма бе бегаш, Идрис, дладаста сан куьйгаш...

— Банне а бегаш бан дагахь вац со-м, ас тхешан командирана тлевувург ву хьо, ткьа цо, хетарехь, эскаран суьде дIалур ву. Цигахь еш йолу кхиэл йоцца хуьлу: тоьпаш тоха!

— Ма дийца хьашт доцург, ма ваккха со нахала, цхьана тайпана вежарий ма ду вай...

— Хьо ван а вац, хилла а вац сан ваша.

— Хьо байлахъ висча, ас хьо даа а, мала а деш, тле а духуш кхаьбна дага ца доглу хьуна?.. Со-х хьан ден шичан а, хьан ден хенара а ву.

— Ахьа со, лай санна, вацийна дага-м доглу.

— И ду-кх далла хьалха ахь суна олу баркалла, хлай делах ваьлла мунепикъ я! хьо хлун лобхуш лела хлокху керстанашкахь а ваьлла, хьайн кьона зудий, жима йоллий дла а кхоьссина?

— Царна а, сайн халкьана а парглато яккхарехъ а кьуйсуш ву со, амма хьо сийдоцуш стаг ву, ца хилча стаг а вийна, цуьнан говр ядо гертар вацара.

— Глазакхи вийча ялсамане вобдийла ца хаьа хьуна, хлай копар?

Тлех оьглазваханчу Идриса, ша муха туху а ца хууш, буй тоьхна Зубайрин бетак ций доладолуьйту.

— Ас хуьлуьйтур ю хьуна ялсамане!

— Глазакхашна дохкаделла зуд, тешнабехкаца со дла а вихкина, хинца суна етташ веца хьо, килло! Хуур дар-кх сан куьйгаш парглатделахьара...

Оцу сохьта цуьнан куьйгаш дладосту кхо. Охьайобжна топ сик ца луш схьа а оьций, белша тле длатосу Зубайрас. Соцангла а хуьлий олу:

— Хьала а, охьа а сан тайпанан стаг, ваша ву хьо, хьо санна кьиза вац со, кховдалац соьга хьуна тле куьг...

— Хинца гира суна, Зубайра, хьо мел кьинхетаме ву.

— Дика ду, дика... Ший а сихвелла вайша, собаре хила, хилларг хилла даьлла. Длавахийта со, тлаккха хьуна кьинтлера вер ву со.

— Вохуьйтур вац, цуьнга дог а ма даха. Цу тле бакьо а яц сан хьо сайггара длавахийта...

— Ас, хьо цла вирзича, итт туьма дешин ахча лур ду хьуна.

— Эшац суна хьан ахча.

— Сан-х ворхI бер ду, цхьаь декхаш а долуш, зуда а пхора ю, царех бай дан воллу хьо, делах ца кхоьру хьо?

— Хьо а ца кхоьрий цунах. Дю ахь тоьхна вожийначу салтичун а хила ма тарло доьзал, кегий бераш... — Оцу хенахь саметта воглуш лаьтта салти а гина, хьалха лаьтта Зубайра виц а лой, цунна теводу Идрис, халла бляьргаш а диллина, цхьацца дош олуш, хаьттира салтичо:

— Брат... где я... что со мной?

Идриса доцца дийцира хилларг.

— Аа... где... этот... ба-н-ди-т?..

БляьргнегIар тухучу хенахь шен гIалатах кхетта Идрис дла хьаьдира, амма Зубарийн ИндагI а дацара, иза кьайла ваьллера Цунна тлаьхьа ваьллачохь... самавелира хIара.

— ОстопираллахI, хьо тамашийна болх, нийсса хилларг, ма дарра сурт хIоттош, гIенах ги-кх суна. Стенна ду техьа хIара? Ван-

не а дагахъ воцу и хIунда го суна гIенах... хIумма а дац самах ца гичхьана... — бохура цо ша шеге.

Арахъ серлаяьллера. Йоккха, горга цIен чара санна, малхбалехьа стигалхула лакхаболуш лаьттара малх. Сихха хьала а иккхина, гIовтал, чойй каде тле а дуьйхина, шаьлтий, доьхий юкьах а дихкина, цIа ваха кечвелира Идрис.

— Чай ца молуш-м гIур вац, кийчча ду, цу тле хьуна дукхаезаш йолу копаста чуйобллина далла а, хорбазан моз а ду, — аьлла, нуьцкьашха хIара хIума яа охьахаййра хIусамнанас. Ца доглуцу дагца чайнан пела а мелла, хIусамдайшна даггара баркалла а аьлла, Терка тле шен кема долчу вахара Идрис. Цига кхаччалц иза новкьа ваккха веара кхуьнан кунак Васка а.

Ша сехьа воллуш бен Идрисан тидам ца хилира бердайистехъ лаьттачу кхаа стеган: шиь кхуьнан лулахо, важа — тайпанан стаг вара. Церан кхоьлинчу, макхьеллачу, гIайгIанечу яххьех, леларх хIара кхийтира мухха а цхьа бохам хилла хиларх.

— Аш хIун леладо, лаа дуй шу, хIун хилла юьртахь? — собар кхачийна хаьттира цо. Цхьа а вист ца хуьлуш дIаяхана минот дийнал яхьелира цунна.

— Деле хьайна собар деха, Идрис, боккха бохам кхаьчна хьан цIен тле, зуда елла хьан... — элира тайпанан стага.

«Ва-нах, юха а гIан ду техьа хIара?» — бохург дагаиккхира. Амма гуш дерг гIан ца хиларх кхийтира иза. Тлаккха халла хаьттира цо:

— И муха, хIун ду? Со араволуш могаш ма яра иза... Боккьалла а елла иза?..

Кхуьнга ала, кхуьнан дог эца дош ца карош, кортош а охкийна Iара дуьхьал баьхкинарш, царех воккхах волчо гIийлла элира:

— Тахана сатосушехъ хлокху бердан йистехъ елла карийна иза... Делан кхиэл ю-кх... цуьнан кхиэл йохо гIорасиз ду-кх вай... Собаре хила веза...

— Делан кхиэл... бах ахь? Делан кхиэллий?..

Оцу дийнахъ, йол яла а гIиртина, Бена-Юьртара кьена дай, наний, Iела-Юьртара йоккхах йолу йиший тIекхаччалц, дла ца юлуш йитира Идрисан зуда.

Цхьаь бен йоцчу жимчу йоIаца ша висира иза.

Масех дийнахъ лаьттина тезет тIаьхьара а дIадирзира. СагIа а даьккхира. Шен жимчу цIадохъ, жимчу йоIаца дуьне гIийла даа цхьа висира Идрис. КIорггера делах тешаш, дин лелош вуно суьпа стаг волчу цуьнан ойланаш коьртехъ хьийзаш, керчаш, карзахъ-юьйлуш, шеконех юьзна яра.

— ХIа-хIа, ша, шен Iожаллех, цамгарх елла яц иза, — бохура цо ша шеге. — Иза хIунда яхана хилла техьа оцул хан йоцчу

хенахь Терка тле? Суна дуьхьаллий? ХІан-хІа! Оцу хенахь со цІа воґІур воцийла ца хууш ма ца хилла иза. Делахь хІета: стен, хьан йигина иза цига? — юх-юха а, уьттазза, бІюзза и хаттар дора цо ша шегә.

Ша хьалха башха тидаме ца эцна цхьа хІума цІеххьана, кийра цІе кхарстош дагадеара цунна. Оцу кьизчу бохаман Іуьйранна хІара цІа кхаьчча, шайн кетІахь ларамаза кхуьнан тидам хилира говран ларан: бере кетІа а веана оцу сохьта дІа ца ваханера, воьддушехь кхеран кертана тІех а ца ваьллера... КетІахь бере тІехь волю говр циггахь, цхьана меттахь, лаьттинера... кІоргга яра бергийн лар, хетарехь цигахь лаьттачохь, цхьа-ши го боккхуш дІаса а хьийзинера, лар шалха яра, хьалхарчуй, тІехьарчуй когийн лар чуччюьйллуш...

— Делахь хІета, и бере цига а веана воьддушехь дІа ца вахана. Иза цигахь кІеззиг лаьттина... ХІунда? Стенна? И тІе хиьна ерг дика дин я челахь говр хилла, цундела беречуьнга цхьана меттехь саца ца луш, цо бохург ца деш... ша йолччохь ши-кхо го баьккхина... паргІат хІоьттина ца лаьтташ, когаш ловзийна говро... ХІунда, хІун хаам бахьаш веана хилла и бере, мила хилла иза?

Ойланаш мел йо шеконаш алсамьюьйлура, уьш кхин а карзахь-юьйлура, цхьа ойла хоьрцуш кхин тІейоґІура, шайн тІаьхьенийн кхетаме жамІ дан ца вуьтуш.

Корта лаза баллалц ойланаш еш Іийра Идрис . Ондда хІара тешош кхуьнан коьртехь чІагІьелира: «Иза ша шен Іожаллех елла юй теша? Я цхьаь ву-техьа цунна бехке? Бакьду, и цу буса дагар долуш яра-м боху Хадижас. Сурт хІоьттина теша? Я цхьамма... Ткьа хьан?.. Кьудоза я Зубайрас?..

— Бекхам, чІир!.. цо бен йист йоккхур яц... Муха? ХІун бакьо ю сан чІир эца, стенах гуш ду уьш бехке хилар? ХІун бух болуш бу сан дегабаам? Мила ву хилларг гина теш?»

Дуккха а дара шеконийн, дегабаамийн хеттарш, амма царех цхьанна а жоп ца карийча, тІаьххьара а сацам бира Идриса:

— Хено кьастор ду бакьдерг, кхолламо йийр ю нийса кхиэл, бекхам боцуш дуьсуш дац зулам. Со дийна висахь тІаьхьакхуьур ву со бакьдолчунна, карор ву суна бехкениг? Ткьа хІинца ас шен хьокьехь гІайгІа бан безарг Хадижа ю. Маржа сан йоІ яІ, мел дика нана яр-кх хьан, мел хьалхе ели-кх хьо цунах а, иза хьох а. Цкьацкьа ма кьиза ю-кх, дахар, хьан кхолламан кхиэл. Ма ца моьттар-кх суна сайн дахар ишттачу хорша доьрзур ду. Сан йоІ, шек дІа ма ялалахь, со хир ву хьуна ненан а, ден а метта!

Паччахьан Іедал дохийна дІа а даьккхина, цуьнан метта керла Іедал хІоьттина масех шо дІадаьлলেখь а, юьртахь, округехь цхьацца социально-культурний, серлонан, юкьараллин-политиче-

ский хийцамаш хиллехъ а, амма къехойн дахаран-Іеран хьал баш-
ха хаалуш тоделла дацара. Бакъду, баккхийчу мехкадайн латта-
наш, уьш генна кхечухъа бевдда дІабаханчул тІаьхъа пачхьалкхан
долалле а дерзийна, ахархошна пайдаэца дІасадекънера.

Амма дукхах болчу къехоша царех оьцуш пайда бацара: цкъа
делахъ, церан бацара и латта лело оьшуш болу гІирсаш: готанаш,
мекханаш, ялташ, йол хьокху гІирсаш, царна дожа стерчий я гов-
раш, дІаден оьшу хІу.

Цундела, ма дарра аьлча, латтанаш декъарца къехошна-ахар-
хошна кхочуш хиллехъ а, уьш лелош, царех пайдаоьцуш берш
хьалдолуш, таронаш йолуш болу нах — кулакаш бара. Дукхах
долу даьхний а, жаш а церан карахъ дара. Оцу нехан долахъ яра
ялташ охьу хин а, цІеран а хьераш, ялташ ору машинаш. Доцца
аьлча, Іедал, урхалла хийцаделлера, ткъа къехойн-ахархойн хьал
хІинца а хала дара, оцу я кхечу кепара уьш даьхнийн а, жаш долчу
а дайша бацор, церан кьинхьегамах, хьацарх цара пайдаэцар, са-
яккхар долуш дара.

Массанхъа а шуьйра кхайкхош, дуьйцуш, чІагІдеш дара:

— Вай шега еххачу хенахъ сатийсина паргІато, цхьанийсса ба-
къонаш хилар кхаьчна вайга, тІекхаьчна массеран а юкъяр-
чу вежараллин хан, хІинца шайн кхолламан дай бу къехой
шавш!

Делахъ хІета мичхъа ду иза дерриге а? Тоххара хьераш, туька-
наш хиллачеран уьш хІинца а йолуш ю. Тоххара алссам даьхний,
жаш хиллачийн уьш хІинца а долуш ду. Тоххара хьал, таро, токхо
хиллачаьргахъ изза хьал долуш ду.

Къехой кхеташ бацара оцу хьолах, цара шайлахъ гІайгІанца
дуьйцура цунах лаьчна. Амма ца хаьара царна и хьал муха хий-
ца деза, хІун дан деза, адамийн дахарехъ-Іерехъ, бахамлелорехъ
нийсо ца хилар дІа муха даккха деза.

ТІаьххъара а тІекхечира, юьртахъ серлонан, культуран хийца-
маш бина ца Іаш, ткъа буххера дуьйна социально-экономически
хийцамаш баран мур. Иза тІекхечира Теркайнстехъ а.

Кемсарлера¹ изба-читальня юьззина чу гулбелла бара юьртан
берриге а жигархой: виъ коммунист, ворхІ комсомолхо, ткъа ишт-
та церан гІолоцуш берш а. Партийно-комсомольски собрани дІа-
йиллира ВКП(б)-н округан оргбюрон векала Пахаров Дмитрийс.
Дийцаре диллина дара ши гІуллакх: хьалхарниг — комсомоле тІе-
эцар, шолгІаниг — латта цхьаьний лелоран юкъяралла вовшахто-
хар.

Собрании председателя Пахаровс хьалхарчу гІуллакхах лаьчна
дош делира комсомольски ячейкин секретарана Азамов Вахина.
Цкъа хьалха ийзалуш, тийсалуш, ала дош ца карош, ткъа тІаьхьо
шерра, хецна, кхетош доцца дийцира цо махкана, халкъана, ша

¹ Кемсарле — канцеляри.

хенахь Терка тле? Суна дубхаллий? ХІан-хІа! Оцу хенахь со цІа хаалуш тоделла дацара. Бакъду, баккхийчу мехкадайн латта-вогІур воцийла ца хууш ма ца хилла иза. Делахь хІета: стен, хьанаш, уьш генна кхечухьа бевдда дІабаханчул тІаьхьа пачхьалкхан йингина иза цига? — юх-юха а, уьттаза, бІозза и хаттар дора цо ша додалле а дерзийна, ахархошна пайдаэца дІасадекънера.

Амма дукхах болчу къехоша царех оьцуш пайда бацара: цкъа ша хьалха башха тидаме ца эйна цхьа хІума цІеххьана, кийраделахь, церан бацара и латта лело оьшуш болу гІирсаш: готанаш, цІе кхарстош дагадеара цунна. Оцу къизчу бохаман Іуьйранна хІа-мекханаш, ялташ, йол хьокху гІирсаш, царна дожа стерчий я гов-ра цІа кхаьчча, шайн кетІахь ларамаза кхуьнан тидам хилирараш, дІаден оьшу хІу.

говран ларан: бере кетІа а веана оцу сохьта дІа ца ваханера, воьд Цундела, ма дарра аьлча, латтанаш декъарца къехошна-ахар-дущехь кхеран кертана тІех а ца ваьллера... КетІахь бере тІехь вохошна кхочуш хиллехь а, уьш лелош, царех пайдаоьцуш берш лу говр циггахь, цхьана меттахь, лаьттинера... кІоргга яра бергий хьалдолуш, таронаш йолуш болу нах — кулакаш бара. Дукхах лар, хетарехь цигахь лаьттачохь, цхьа-ши го боккхуш дІаса а хьий-долу даьхний а, жаш а церан карахь дара. Оцу нехан долахь яра зинера, лар шалха яра, хьалхарчуй, тІехьарчуй когийн лар чуччу-ялташ охьу хин а, цІеран а хьераш, ялташ ору машинаш. Доцца юьйлуш...

— Делахь хІета, и бере цига а веана воьддущехь дІа ца вахана хІинца а хала дара, оцу я кхечу кепара уьш даьхний а, жаш долчу Иза цигахь кІеззиг лаьттина... ХІунда? Стенна? И тІе хіъна ера дайша бацор, церан кьинхьегамах, хьацарх цара пайдаэцар, са-дика дин я челахь говр хилла, цундела беречуьнга цхьана меттехь ккхар долуш дара.

саца ца луш, цо бохург ца деш... ша йолччохь ши-кхо го баьккхина... Массанхьа а шуьйра кхайкхош, дубйцуш, чІагІдеш дара: парггІат хІоьттина ца лаьтташ, когаш ловзийна говро... ХІунда, — Вай шега еххачу хенахь сатийсина паргІато, цхьанийсса ба-хІун хаам бахьаш веана хилла и бере, мила хилла иза? кьонаш хилар кхаьчна вайга, тІекхаьчна массеран а юкьар-

Ойланаш мел йо шеконаш алсамь юьйлура, уьш кхин а карзахь чу вежараллин хан, хІинца шайн кхолламан дай бу къехой юьйлура, цхьа ойла хоьрцуш кхин тІеюгІура, шайн тІаьхьенийн шаьш! кхетаме жамІ дан ца вуьтуш.

Корта лаза баллалц ойланаш еш Іийра Идрис . Ондда хІаранаш хилла черан уьш хІинца а йолуш ю. Тоххара алссам даьхний, тешош кхуьнан коьртехь чІагІьелира: «Иза ша шен Іожаллех елла жаш хиллачийн уьш хІинца а долуш ду. Тоххара хьал, таро, токхо юй теша? Я цхьаь ву-техьа цунна бехке? Бакъду, и цу буса дагар хиллачаьргахь изза хьал долуш ду.

долуш яра-м боху Хадижас. Сурт хІоьттина теша? Я цхьамма... Къехой кхеташ бацара оцу хьолах, цара шайлахь гІайгІанца Ткъа хьан?.. Къудоза я Зубайрас?.. дуьйцура цунах лаьцна. Амма ца хаьара царна и хьал муха хий-

— Бекхам, чІир!.. по бен йист йоккхур яц... Муха? ХІун ба-ца деза, хІун дан деза, адамийн дахарехь-Іерехь, бахамделорехь кьо ю сан чІир эца, стенах гуш ду уьш бехке хилар? ХІун бух бо-нийсо ца хилар дІа муха даккха деза. луш бу сан дегабаам? Мила ву хилларг гина теш?»

Дуккха а дара шеконийн, дегабаамийн хеттарш, амма царех маш бина ца Іаш, ткъа буххера дуьйна социально-экономически цхьанна а жоп ца карийча, тІаьхьара а сацам бира Идриса: хийцамаш баран мур. Иза тІекхечира Теркайистехь а.

— Хено къастор ду бакъдерг, кхолламо йийр ю нийса кхиэл, бе-Кемсарлера¹ изба-читальня юьззина чу гулбелла бара юьртан кхам боцуш дуьсуш дац зулам. Со дийна висахь тІаьхьакхуьур ву берриге а жигархой: виъ коммунист, ворхІ комсомолхо, ткъа ишт-со бакъдолчунна, карор ву супа бехкениг? Ткъа хІинца ас шен та церан гІолоцуш берш а. Партийно-комсомольски собрани дІа-хьокъехь гІайгІа бан безарг Хадижа ю. Маржа сан йоІ яІ, мел ди-йиллира ВКП(б)-н округан оргбюрон векала Пахаров Дмитрийс. ка нана яр-кх хьан, мел хьалхе ели-кх хьо цунах а, иза хьох а. Дийцаре диллина дара ши гІуллакх: хьалхарниг — комсомоле тІе-Цкъацкъа ма кьиза ю-кх, дахар, хьан кхолламан кхиэл. Ма ца эцар, шолгІаниг — латта цхьаьний лелоран юкьаралла вовшахто-моьттар-кх суна сайн дахар ишттачу хорша доьрзур ду. Сан йоІ, хар.

шек дІа ма ялалахь, со хир ву хьуна ненан а, ден а метта!

Паччахьан Іедал дохийна дІа а даьккхина, цуьнан метта керла Іедал хІоьттина масех шо дІадаьллехь а, юьртахь, округехь цхьацца социально-культурний, серлонан, юкьараллин-политиче-

Собрании председателя Пахаровс хьалхарчу гІуллакхах лаьцна дош делира комсомольски ячейкин секретарана Азамов Вахина. Цкъа хьалха ийзалуш, тийсалуш, ала дош ца карош, ткъа тІаьхьо шерра, хецна, кхетош доцца дийцира цо махкана, халкъана, ша

¹ Кемсарле — канцеляри.

аьлча округана, юьртана кхочушдан дезаш хьалхалаьтташ долчу гуллакхийн хьокъехь, уьш чолхе хиларх лаьцна.

Массара а леррина, боккхачу тидамца ладоьгура комсомол-хойн кьоначу баьчче. Дош дерзош элира цо:

— Оцу гуллакхех цхьа а кхочушдалур дац комсомолехь болчу кегийчу нахий, мехкарший жигара дакъа ца лаьцча. Вай, комсомолхой, хинца а клезиг ду, оьшуш ду вайн организаци шоръяр, комсомолан барам стамбар, вай вешан моьларшка керла кегийр-хой, кьаьсттина мехкарий озор.

Чохь глеххьа гловгIа елира «мехкарий» боху дош хезча. «Кегий-нах а комсомоле бовлу иьзалуш, кхоьруш хилча, мехкарий хьехалу а хIунда бо», — бохург дара, хетарехь, церан дагахь.

Хьацаран кIур хилла кьамел дийриг охьахира. Масех дош эли-ра коммуниста Пахаровс:

— Вайн юьртахь, округехь долу хьал шуна, оха ца дийцича а, хууш ду. Дахар хийца деза, нагахь вайна цунна юьстах дика ца лаахь. Советийн Iедало кьинхьегаман стагана еллачу бакьонех да-дашца, кхайкхамца доцуш, ткьа дечу гуллакха тIехь пайда эца-беза.

— Бакьлов, Митарий Василич... Нийса боху... Дан оьшуш дер-тарна. Халкьо иза цкъа а вицвийр вац, цунна памятник хIоттор ю... ду ахь дуьйцург, — бохуш, аьзнаш декара чохь.

— Сол хьалха накьост Азамовс ма аллара, цкъа хьалха комсо-молан моьларш тIедуза, иза чIагIъян еза. Цунна а, цуьнан ницкъа-на, хьуьнарна, жигараллина тIе а тийжаш, кхочушдийр ду вай дуккха а гуллакхаш.

— Накьост Азамовс а, аса а динчу кьамелах, хьалха лаьттачу декхарех кхетий шу, накьостий? — хаьттира Пахаровс. Шина а-дина дара: «Теркайистехь дуьххьара юьллуш йолчу ахархоша коммунистой, кхаа-веа комсомолхочой цхьабарт болуш жоп делира:

— Кхета, дика кхета.

— Ткъа шу, накьостий, партехь а, комсомолехь а боцурш, кхе-тий доллучух а? — олуш чуьрчу жигархошна тIевирзира иза, уьш ткьех стаг вара.

— Тхо а кхетта, — аьлла, ондда жоп делира шимма-кхаамма.

— Делахь, накьостий, — юкьавелира Азамов — комсомоле-нан даьхнех, адамех, цийнах самукьадалар. Хераевлира нахаца шайш тIеэцар доьхуш заявленеш делла кегийрхоша: Тараев Iусам, Садаев Мамеда, Газиев Нурида, Дашаев Хьасана, Базаков Бека, Дадаев Мохьмада, Садулаев Висхана. Царех лаьцна дош ала лууш-мила ву?

Чохь мелла а гловгIа елира, хаалуш дара уьш комсомоле эца-тош-кхир, дикачу стагаца цуьнан кхоллам бозабалар, цхьаь гина хьакьхилар гулбеллачара кьобалдеш хилар.

— ХIара кегий нах вайна дика бевза, — элира Дмитрий Ва-сильевича. — Уьш Ленински комсомоле магабо ас, со теша шайш-декхарш, шайна тIедехкинарш цара сийлаллица кхочушдийриг хи-ларх.

ЦIераш яьхна кегийрхой хестош дош элира коммунисташа Оче-ретлов Мохьмада а, Абдурзаков Мохьмада а. Кегий нах цхьабарт

болуш комсомолан моьларе тIеййцира, уьш массара а даггара де-кьалбира.

Теркан округехь яккхийчехь цхьаь йолу комсомольски ячей-ка хилла дIахIоттира Неврераниг.

Собранехь дийцаре динчу шолгIачу гуллакхехула кьамел дира коммуниста, окрисполкоман члена Очеретлов Мохьмада. Цо хьал-хахIоттийра кьехой шайн лаамехь юкьа а озош, цхьаьний латтале-лоран юьртабахаман артель юьртахь йиллар. И магор кьобалдира коммунисташа Очеретловс а, Азамовс а, кхечара а. Цхьабарт бо-луш тIеййцира юьртабахаман артель вовшахтохаран хьокъехь бо-лу сацам.

Юха а кьамелана дош делира накьост Пахаровна.

— Накьостий, — дукха хан йоцуш, шуна ма-хаьара, классови-мостагIаша, бандиташа ямартлонца, тешнабехкаца кьизаллица вийна кху юьртара схьаваьлла хилла Чалин Мита — башха че-кист, коммунист, тешаме ленинхо. Цуьнан цIе дика евза шуна а, округехь а, областехь а. Иза хилла Советийн Iедалехьа шайн да-хар ца кхоош кьийсам латтийначех цхьаь, цо дуккха а дина шуна, шен кьомана паргIато яккхарна, вай дерриш а ирс долуш хилий-тарна. Халкьо иза цкъа а вицвийр вац, цунна памятник хIоттор ю... ткьа хинца сан предложени ю вайн кхузахь юьллу йолчу керлачу юьртабахаман артелана оцу башхачу чекистан-большевикан сий-лахь цIе тилла...

И дешнаш хьала а гловттуш, дехха, чIоггIа тIараш деттарца тIеййцира массара а.

Партийно-комсомольски собранис тIеэцначу сацаман тIехь яз-адина дара: «Теркайистехь дуьххьара юьллуш йолчу ахархоша цхьаьний латталелоран артелана большевикан-чекистан Чалин Мита Деордиевичан сийлахь цIе тилла...».

Оцу тIехь чекхьелира собрани.

11

Зуда яларо хийцира Идрисан вахар: дIаделира вахарх, дуьне-нан даьхнех, адамех, цийнах самукьадалар. Хераевлира нахаца йолу уьйраш. Цунна дуьненахь, дахарехь дезаш, лараме хеташ дерг цхьаь бен дацара: шен цхьаь бен йоцу йоI хьала кхиор, да-харна, кьинхьегамна хьуьнаре, адамашца дика юкьаметтиг йолуш, нехан безам болуш, цара неIалт-нажжаз ца олуш оьзда иза кхе-тош-кхиор, дикачу стагаца цуьнан кхоллам бозабалар, цхьаь гина а йоьIан бер галлац вахар.

— Стаг дегIаца, юьхь-сибатца хаза, куьцехь, нахаца тIехула йолу юкьаметтиг лелош хиларх ца тоьу, — олура цо, нагахь ишт-та оьзда, цIена, чохь томмагIа доцуш цуьнан дог дацахь.

— ХIа-хIа, — олура цо ша шеге, — со теша Хадижин кхоллам кхин, ирсе хирг хиларх...

Нана еллачул тIаьхьа цийнан дерриге а дукъ жимачу йоьIан

белшашна тледуйжира: чуъра глуклакх дар, кхача кечбар, еттар, хи дар, бедар йиттар. Маса ду уыш? Шен ницкъ кхочучу кепара йола гю дан, цуьнан къинхъегам аттачу баккха, догъэца гертара да. Амма и дуьззина дан ницкъ ца кхочура цуьнан, дерриге а карара доьжнера, цхъаъ дан воьлча, ойлаано иза диц а доь, кхин хлума дан волалора. Я цхъанхъа длахъоттинчохъ, я охъалах-веллачохъ, лацавелча, наб кхетча санна, соцунгла а хуьлий лара, эххар бен саментта а ца воьлуш.

Жима Хадижа нана еллачул тлаьхъа дладаханчу клиранашкахъ, беттанашкахъ масийтта шарпа йоккха хилира, дуьне довзар алсам-делира, кхетам кхира. Дех члогла къахетара цунна, иза мел глай-глане ву, цуьнан са стен гатдо хаъара.

Суьйранна кхача а биъна, майрачо зуда, йола нана дагаловцуш цхъаца хабарш дуьйцуш лара и шиъ. Цеххъана дега хаттар дилара йола:

— Дада, дада, зуда ялор яций ахъа? Массара а десте вон хуьлу боху. Со кхоьру цунах.

Идриса ша шен дагахъ дийцина а, «кхин зуда ялор яц ас» — аьлла, кхиэл йина а глуклакх дара иза. Амма цунна дагахъ а ца хиллера йола оцу хьокъехъ хоттур ду бохург. Хлетте а цуьнан хаттарна оцу сохъта жоп делира цо.

— Ялор яц, Хадижа, ма кхера хьо, сан диканиг.

Дладелира масех клира. Цкъа цхъана дийнахъ дай, йолий цхъаца дуьйцуш лаш, Идриса йоле дийхира:

— Ялохъа, Хадижа, беша гю вайшиъ...

Йола, пхъарс а лаьцна, беша вигира да. Бай тле охъахайра Дукха хан ялале да, маж а велла, хетарехъ, ондда лазар деана дег хецаделла, ницкъ а хаьдда, ша волччохъ виълара вахара лаьтта длакерчира. Йоле ирча мохъ белира:

— Дада, ва дада, хьуна хлун хилла? — Дас жоп ца лора, цуьнан бос кхин а байнера, дег малделлера. Кхераелла йолулахош-ка гю деха длахъаьдира:

— Ва дела, схъадуьлийша, дада леш воллу...

Оцу хенахъ шайн комарийн дитта клел книжка йоьшуш лаш хиллера Майрудди, кхеран лулахочун-хъехархочун Рамзанан клант

Йиша а, ваша а доьчу Майруддина дукха езара шен лулахо, иза шен йиша санна лорура цо. Пхьалгачу классехъ бен доьшуш воьццухехъ исбаьхъаллин литературан дикка книжкаш йоьшуш волчу кланта, хийла уыш йоьшура Хадижина хозуьйтуш, я дешначун хьокъехъ цунна дуьйцура цо. Кхидолу нохчийн зудабераш а санна хлунца а доьшуш яцара йол. Амма Майруддис цунна хлунцале клезинг деша а, язда а, хьесап дан а ламийра.

Массарначул а хьалха Майруддина хезира йоьлан мохъ, иза книжка охъа а кхоьссина, вагийча санна, сихха длахъаьдира... Чох са доьшуш санна, тламарш дласа а кхийсина, луьллуш вара Идрис И ца лайна йол а ша йолччохъ охъаяхара. Бляьргнеглар тухучу хан

на букъ диттах длатухуш иза охъа а ханийна, вукхунна тлевирзира клант. «Хлара хлун ду?» — ца хоттуш, чехкка гюна чуъра чайлик чохъ шийла хи а деана, зокица иза Идрисана тледетта волавелира иза. Тлаккха тладийна гата цуьнан коьртах хьарчийра цо. Тлаккха меллаша цуьнан куьйгашший, когашший меттах а хьедеш, садалар тодан гьорттира. Дукха хан ялале воьл-воьлуш меттавеара да. Иза гуш яра саментта еана йол а. Доза дацара цуьнан йоккхаеран.

— Вай, дела реза хуьлда хьуна... Баркалла, баркалла хьуна, дада тови-кх ахъ, ас хлун дийр дара хьо юххехъ ца хиллехъ?..

— Дада, дада, муха хета хьуна? — хьаттира йола, дена мара а кхеташ.

— Дика хета, дика...

«Маржа я хьо дуьне! Оцу дала цхъа ваша мукъана а кхунна веллехъара», — дагадаера дена. Логешад а хьоттина, са ца далора цуьнга. Амма йолах а, клантах а лачкыйра цо шегара хьал.

— Дика ву со, бераш, боккъалла а дика ву, деге а, коьрте а лазар деьнера суна, амма хлунца гюли хуьлуш ю, — элира цо юха а.

Гюли-м ца хилира Идрисана. Амма оцу цамгарца хилла ца хиллера цуьнан южалла, халчу цамгаро вожийна кхо бутт меттахъ баьккхинчул тлаьхъа, ира а хьоттина, то а велла, тоххара санна шен кертара а, араара а глуклакх деш длаволавелира иза.

12

Цкъа цхъана дийнахъ кхайкхаза хъаша кхечира Идрис волчу. Иза вара цуьнан тайпанан, цлийнан хьалхе йолуш а, дикка ларош а воьлу Зубайра.

Могаш-парглат хьаттинчул тлаьхъа, къамел дладолийра цо:

— Со варан бахъана хайй хьуна? — хьаттира цо.

— Суна муха хуур ду иза, ахъ ца дийцича? — оьглазе, иза варна ша реза ца хилар лечкъо а цагерташ, жоп делира кхо.

— Дала шена дукха веза стаг кхечарал хьалха длаоьцу боху...

— Хьо хлунда ца оьцу цо дла? Ахъ санна далла корта бетташ цхъа а хир ма вац.

— Ма дийца ласа хабарш, хьайн зудчунна бартхаттар даздан герт хьо...

— Оцу хьокъехъ ахъ глайгла ян оьшуш дац, — цуьнан дош юкъахдаьккхира кхо, — мекарлонаш а ца лелош, вала айхъа деь-нарг дийций.

— Дика ду. Хьо мухха а велахъ а, тхан стаг ву хьо, хьан глай-гла-балин дакъа кхъаьчна веана со...

— И хеташ со а ву...

— Идрис, ма хедаде сан дош, со хьан ден хенара вацахъ а, хьол дуккха а воккха ву. Диц ма де вай цхъана цлийнах хилар, сол хьал-хара стаг хьайн ца хилар... Зуда яло еза ахъ...

— Кхин дийца а эшац, Зубайра, кѣа а ма хѣга. Хаалахъ ас цкѣа а кхин зуда ялориг ца хилар. Цу тѣе иза сан сайн гѣуллакх ду, цуьнан я бала а, я дакѣа а кхачий вуха ма воьллахъ.

Мел дийцарх гѣуллакх ца хилира. Доцу гѣуллакх эцна веънарт эхъ-бехк ца лоцуш, варе терра, вахийтира Идриса.

Баккхий а, Іеламан а нах тийсира кхунна тѣе, цхѣацца зударий а хѣехийра. Амма хІара тѣе ца воьрзура.

— Боьрша вац хѣо, хѣайн тѣахѣе хуьлийла ца лаѣа хѣуна? — бохуш ир-кара хІитто а гІиртира.

— Сан тѣахѣе Хадижа ю, тоьар ду суна! — хаддош жоп лора кхо.

— Ма вала оццул дакѣаза, йоІ муха хуьлу божарийн тѣахѣе? Хѣуна кІант оьшу, ялае зуда, оха хазаниг, цѣентѣехъ дика гѣуллакх деш ерг лохур ю хѣуна.

Шаш бохург кхо дийр доцийла билггал хиѣча, цара кхин ца хѣийзийра хІара зуда ялале, бохуш.

— Ванах, царна хІун бала бу техѣа сан: ас зуда ялийча а, ца ялийча а? Зуда, хІусамнана яц, бохуш, сох кѣахеташ лела уьш? Тамаша бу-кх лелахъ. Зубайрин цхѣа маша бу техѣа суна боза гІертарг?

13

Аьхкенан суьйре гурахъ санна шелѣелла, кхоьлина дІахІоьттира. Мичара евли ца хууш тѣеяьхкинчу Іаьржачу мархаша стигал, Іаьржачу кІуьро санна, дІаюькѣира. Дуьне эккхийта санна стигал кѣекѣара, чехкка мох белира, сихха, луьста догІа доладелира. Маканера цІа вогІу молла Кѣудоз ша цигахъ ца сецна дохковаьллера. Новкѣа ваьлла ваьллера, цундела говр шед тоьхна сихийра цо. Амма тѣех ерстина а, наггахъ бен тѣехууш а йоцу говр дегІана буьйда яра, хІумма а цІа кхача сиха а яцара.

— Хѣо яа жІаьлеша, но... чуо... — юха а шед туьйхира Кѣудоза говрана, говро йорт жимма сихийра, амма яда-м ца едира.

Эххар а, чІогІа вашийначул тѣахѣа, Невре цІа кхечира иза. Зубайрин кетІахула хІара тѣехволуш, коьртах башлакх а хѣарчийна, тѣехъ верта а долуш, цхѣанхѣара-м вогІу изий, хІарий тІеттІа нисвелира.

— Салам-Іалайкум!

— Ва Іалайкум салам!

Зубайрас чукхайкхира молла Кѣудозе, амма цІа ваха сиха вуша, аьлла, чуваха дуьхьало йира цо. ДІасакѣаьсташ Кѣудоза хаьттира:

— Хатта дицлуш Іара со, хІун деш ву хѣан тайпанан ваша Идрис, зуда ялийний цо?

— Мичара, ас и ялае аьлла дела соьца волчунна тѣе а ийгІина ву. Кест-кеста эцца Макан-гІала шен хѣаша волчу а оьхуш, дІалелаш ву-кх... Тахана а цига вахана цІа ваза ву...

— Вайга а тѣехъ дала жоп деха тарлуш Іеса стаг ву хѣан цІийнан стаг. Цхѣаболу бехк хѣан а бу, Зубайра, ахъ шен хеннахъ дика верасалла ца дина цунна тѣехъ, бакѣ волу бусалба ца вина цунах... ХІан, тоьар ду, дала кѣинхетам бойла вайх... Со сиха ву, Іодика йолда хѣан, маршалла ло Товсарига.

Молла Кѣудоз дІавахара.

Масех шарахъ гина йоцчу кепара беркате хилира хІара аьхке. Іаламат хѣийкѣина дара ялташ.

Хилла даьлла кІай, муккхий, овессий чудерзо кечлуш бара ахархой: цхѣалхахой а, мехкадай а, ткѣа иштта кѣоначу, дукха хан йоццуш вовшахтоьхначу дуьххѣарлерчу коллективни бахаман — юьртабахаман артелан — членаш а. Ахархойн дегнаш даккхийдедора ялташ хѣийкѣина, цанаш дебна, дежийлаш алсам хиларо. Берриш а бара ялташ чудерзо кечам беш, тІетаьІина докѣарш кечдеш.

Оцу балхана юьстах вацара молла Кѣудоз а. Бакѣду, хІинца тохара хѣалха санна, нахалахъ хѣалхе яькккина, дозаллаш деш вацара иза. Цо ша дийриг гІовгІа ца йохуш, бІаьрла вийла ца гІерташ дора. Уггаре а хѣалха воккхах волу ши кІант, зударий а балийна, буо ваьккхира цо. Шен гуш болу бахам доьзалехъ дІаса-бийкѣира: буоваьккхинчу шина а кІентан доьзалшна тоьал дика цѣенош дайтира, шен йоккхах йолу зуда Эпсни шен шина йоІаций, цхѣана кІантаций шенна цѣенош а, керт-ков а кѣастийна яха охѣахайра, ткѣа ша жимах йолчу зудчуьнца, Маржанца, тоьлашха долчу, еха, лекха учеш йолчу, даккхийчу цѣеношна чохъ дІанисвелира.

— Со воккха хилла, бахам лело кѣанвелла, — олура цо. — ХІинца далла гѣуллакх а деш, доьзалшка бІаьрг а тухуш, Іен хан тІекхаьчна...

Совнах долу даьхний а — говраш, бежнаш, уьстагІий — дахна меттиг ца хоуьйтуш, кѣайладехира Кѣудоза.

— Ванах, Кѣудозан оццул долу даьхний стенга даха? Доьхкина цо уьш? — олий, хоттура юьртахоша вовшашка.

Ша цо, нагахъ иштта хаттар шега дича, сихха жоп лора:

— Доьхки бохург хІун ду? Мичара! Делан дуьхѣа мелана гергарчарна юкѣахъ сагІийна дІасадекѣна ас уьш: цхѣана байнна оза етт белла, кхечу доьзална — божа ши сту, вукхунна — йожа говр, дІо тхайн шичан берашна — иттех жий... иштта дІаса декѣна ас сайн даьхний... кѣанвеллачу аса хІун до царах... рицкѣа делан карахъ ду... хІинца коьртаниг мел, делан кѣинхетам бу... Цу тѣе, дукха а ма дацара сан уьш.

Наха ла-м доьгІура Кѣудоза дуьйцучуьнга, амма цунах тешаш-м цхѣа а вацара. Молла Кѣудоза шен говрашший, бежнашший ГІалгІайчохъ, ткѣа уьстагІий — Мазалкехъ хасап а деш, дика дІадоьхкинера, хилла са дешин ахчане а ерзош.

Ткѣа хІинца цо, НЭП-х пайда а оьцуш, баккхалан туька дІайнл-

лира, кхуьнан куьйгаллица цуьнан йохкархо яра моллин жимах йолу зуда Маржан. Цул совнаха, наха ца совццош дуьйцучу хабарша чIагIдора цуьнан Iумхин а, Имин а кIотаршкахь къайллах юкъахь леладойтуш бIеннаш уьстагIий а, бежнаш а хилар.

Юьртахь хуьлуш болчу хийцамашна, хIуьа а хилла латтарх тIетан дагахь а воцу молла Къудоз кхеташ вара цхьана бакъдолчух: шен ницкъаца шега уьш совцалург ца хиларх. Боккха цабезам бара цуьнан керлачу Iедале. ХIетте а юьртан пхьобханахь олура цо:

— Нийса Iедал ду хIара — Советийниг, иштта чекхдалахь... Жайно ма бохху нийсо ян гIерта адамашна юкъахь: доцчунна латта а луш, къенаш паргIат а бохуш... массарна а юкъахь нийсо а еш...

— Деллахьа, Къудоз, хир юй техьа нахана юкъахь нийсо? Хьо-х молла ву, кхетадехьа тхо, — олура цхьаццамма, кхуо дуьйцучух кхеташ.

— Дера хир ю, муха ца хуьлу нийсо? Масала, хьо, Цастар, зуда йоцуш ву, цу тIе, шортта там а белла, и яло таро а яц хьан. Ткъа хIинца ахь иза яло а ма ца оьшу. Берриге а зударий кестта юкъара хир бу. Делахь хIета, царалахь хазаниг, ерстаниг хаьржицхьана вели-кх хьо. Нийсо яц иза? Я схьалоцур вай дахаран кхин агIо. ХIинццалц схьа вала хIоьттина къахьега дезара доьзална напха лаха гIерташ. ХIинца Iедало оцу халчу дукъах а паргIатвоккху хьо. Даьккхинарг массеран а юкъара хир ду: цхьаболчара хьа-цар доккхуш къахьобгур ду, ткъа хьо санна болчара цара даьккхинарг дуур ду. Нийсо яц иза?

— Иза хьаха ду, молла Къудоз, хьан туьйранаш...

— Дера дац сан туьйранаш-м, гIой ладогIал изба-читальнехь дуьйцучуьнга. Цигахь дуьйцу бохуш хезна-кх суна иштта хабарш, со-м реза ву царна... Дика-м хир дара иштта хилча.

— Уьш мостагIийн мотт-эладитанаш ду, — элира Говзин Дауда.

— Хьуна стенах хаьа? — хаьттира Къудоза.

— Цунна муха ца хаьа? Цунна-м дерриге а хаьа, партячейке оьхуш ма ву иза, — элира Зубайрас, цавашарца, Даудана Iоттарярхьама.

— Бакъдуй, Дауд, — хаьттира юха а Къудоза, — шун цу ячейкехь дела вац ца аьлча чу а ца вуьту бохург?

— Дац, доцийла суначул а шера хьуний, хIокху Зубайриний хаа а хаьа. Динах теша нах Iехо, тило гIерташ, уьш Iедалах, цо кхо-чушдечу гIуллакхех дегаза баха гIерташ аша шайггара даржош долу питане хабарш ду-кх.

— Делах кхера, Дауд, ма ала иштта. КIон дешнаш ду хьан багара хезарш. Тхох хIара Iедал хестош, далла хастам беш ду... ма гIерта тхуна тIехь доцург кхолла... — олуш, чугIоьртира Зубайра.

— Собар, собар Зубайра, — къамелана юкъавелира молла Къудоз. — Даудан хIун бехк бу, эладитане нах кIезиг бац, цхьацц

хабарш хезна боху хир ду цо. Амма, харц ду уьш. Нагахь сох дерг аьлча, со кхул бегIийла Iедал хеташ вац-кх...

— Дика ду, дуьтур вай оцу хьокъехь дийцар, — элира Дауда, — Iодика йолда шун... — Дауд шен гIуллакхе дIавахара.

14

Важаберш а дIаса бахара, ткъа Къудоз Зубайрица висира. Юх-хехь цхьа а ца хиларх ша тешча, меллаша хаьттира цо:

— Керла хIун хабар ду, Зубайра?

Шена хаттар ца хезначуха, жоп ца луш сацавелира Зубайра. Къудоз а сих ца велира, амма цуьнан собар кхачалуш хиларх кхетачу Зубайрас элира:

— Идрисан зуда ша, делан Iожаллех, ца елла, ткъа цхьана бере-чо буйсанна, харц орца а даьккхина, лейина Терка тIе а йигина, цигахь йийна, аьлча а дог иккхина елла, бохуш дуьйцу наха юьр-тахь...

— Мила хилла боху и бере?

«Хьо хилла, боху», аллаза висира Зубайра, ткъа хезаш цо элира:

— Хаац, беречун цIе йоккхуш ца хезна суна, амма иза мила ву билггал хаа боху Идрисана...

— Иза дика ду, хууш хилар... Зубайра, Идрис кьинтIера-м ца ваьлла хьуна?

— Стенна? Иза стенна вала везара суна кьинтIера, ас хIун дина цунна?

— Хаац дера суна-м, хьуна хьайна дика хуур ду-кх... Со-м вац цунна Чахкарахь дуьхьал кхеттарг, цуьнан накьостан оьрсичун говр а, топ а ядо гIоьртинарг, иза вуьйр ву, воккхур ву бохуш кхерамаш тийсинарг?... Хаалахь, Зубайра, Идрис санна волу стаг атта вицлуш ца хуьлу хьуна.

— Къудоз, соьга хIун де бах ахь? Иза сан тайпана, цIийнан стаг ма ву, со муха кхевдар ву цунна тIе?..

— Сацадел, Зубайра, и сонта къамел. Ас хьобга цунна тIекхов-да боху? Дала ларвойла со и саннарг олучух, со санна волчу бусал-бан стагана дагадогIу хIума а дац иза... Диталахь эццахь... Хьо кхета воллуш вац... Суна къахета хьох а, хьан доьзалх а. Кестта юха герз оьцу бохуш дуьйцу, хIун хаа хьан кертахь маузер а, тур-койн топ а карайойла. ТIаккха хьайн тайпанан вашас хьо кIелхьа-ра воккхур ву моьттуш-м вац хьо?

— Сан и герзаш дуйла хууш стаг вац хьо воцург, Къудоз...

— Муха вац? Чахкарахь Идрисана ца гира хьан карара уьттаза йолу тапча?

— Гира.

— ТIаккха? Цо хьо дIавуьйцур вац аьлла хета хьуна?

— Ца хета. Шек дIа воцуш вуьйцур ву, нагахь...

— Делахь цхьаь дан деза-кх. Ахча-бохча ца кхоош берта валохьажал хьо!

— Иза ца хиндерг ду. Нагахь цунна со Iедале дIавала дага дагIахь, иза цхьана а адаме сацалур вац, хаац суна...

Макхвелла, мажвелла, ша волччохь вегош, мочхалаш детта луш, цкъачунна вист ца хилалуш, соцангIа хилира Зубайра.

— ХIун «хаац суна» бах ахь, Зубайра, со ца кхета хьан дешнех, — чувравуьйлур молла Къудоз, Зубайрера дериг даккха гIерташ.

— Хаац суна... ша вен ца вехь, ша юьхьарлаьцначунна тIера вухавер волуш вац иза. Амма, амма сацо-м везар ву, сацо! — сацам боллуш элира Зубайрас.

— Иза ду-кх суна бакъахь хетарг а, сацор...

— Веррий? — синтем байна хаьттира Зубайрас.

— Зубайра, ахь хIун до сел чугIерташ? Хьан боху хьогга иза я кхин стаг ве? Хьо суна тIехь хIун кхолла гIерта? Хьо цхьа адам ду моьттуш, хьан доьзал байлахь бисарна кхоьруш, дела ву-кх сан догуш, хьох къахеташ, Iа а ца велла ас хьахийнера хьогга хьуна болчу кхерамах лаьцна, амма хьахийна ахь дохковаьккхи-кх со... ХIан Iудика йолда хьан, со дIавоьду.

— Молла Къудоз... Къудоз... цхьана минотана собар дехьа цхьа-ши дош аллалц...

Амма молла Къудоз-м, хIара шен ойланашца ша лаьттачохь витана, дIавахара.

— ОстопираллахI, хьо кхолладелла хьал. Ас иза, я цо со. ХIан-хIа, цо со хIаллаквечул ас... иза...: Муха вен веза ас иза? ХIа дела, гIо дехьа супа!

ДегIера садаьлча санна, ерриге а меженаш лехна, тхьузйоьлла ша волчуьра меттах ца валалуш, вехха лаьттира цигахь Зубайра.

15

Вахас бухка оззош ондда дIадихкира шен, дин санна расхачу говрана тIе тиллинчу нуьйран бухкарш. Шура-гIалахь эна, кIайчу даьIахках бина мукъ болу шед аьтту агIорчу этка бертигах чуйоьллира цо. Iаьржачу дехачу доьхкарца коча тесна кхозу «маузер» тIехьа дIа а теттина, хаьнтIехь кхозучу ворхIазза йолучу тапчина чу ворхI патарма а биллина, каде говра велира иза.

— Жа, кIентий, говрашна тIеховшал! — буьйр дира цо кхуззахда жIаьлеш. Говрийн бергийн тата хезна тоьличуьра араваьллачу говрийн урхаш а лаьцна лаьттачу, герзаш а дихкина кечбелла болчу комсомолхошка Идрисей, Iусамей, Межедей, Хьасаней, Нури дей.

— ДоттагIий, — элира цо цаьрга, — вай тахана юьхьарлоцуьнисделлера тхо кхуза, хIара гIота а, тоьла а гина, схьадирзина берг кхераме некъ бу. ХIинццалц а ца хилла вай кхочушдеш долтхо, — элира Азамовс.

— Бакъахьа ду, охьадисса, тхан хьеший хир ду-кх шу. Сатас-

ниг санна чолхей, жобпаллин, къаьстинчу мехаллин декхарш кхочушдойла хьалха хилла яц вайн. Вайна ревкомо тIедиллина кулакша Теркан раьгIнашкахь къайладаьхна кхобуш долу даьхний — стерчий, хьелий, уьстагIий, говраш — схьакарор, церан хьесап а дина, уьш пачхьалкхан долалле дерзор. Классови мостагIчо вайна герзашца дуьхьало йийриг хиларан шеко яц. Декхар кхераме ду, вайн тоба йоккха яц. Ас сайца цхьа а вуьгур вац шен лаамехь бен. Ойла е, вежарий. Соьца ван реза воцург цIахь Iен тарло... цунна цхьаммо а бехк буьллур бац.

— Хьалха вала, Ваха, ахь дийрриг дан реза ду тхо. Тхо кIиллой дац иштта чохь духадовла! — сацам боллуш элира Iусаме.

— Со кийча ву... со кийча ву ревкоман а, партъячейкин а тIедиллар кхочушдан, — элира хIораммо а.

Ялх бере Теркана къилбехьа йолчу раьгIнашкахь новкъа велира суьйранна бода булучу хенахь. Уьш эвайисте а кхачале маьр-клажан хан хилира.

— Вай доьлху меттиг йийцахьа, Ваха, — дийхира цхьана бере-

— Собарде, сатоха, накъостий! Вай кхаа кIотарахь хила дезаш ду тховса сатасале.

Пхьуьйран хенахь Iумхин кIотара дIакхаччале шина регIа юк-къерчу гIуна тIе Iиттабелира уьш. Цигахь говрашна хи а мало, хIоь а баон, шаьш са а даIа кIеззигчу ханна севцира.

Таппьаьлла тийна а, вуно Iаьржа а яра буьйса. И тийналла йохош, амма меллаша Вахас накъосташна дийцира хьалхалаьттачу декхаран хьокъехь: тIаккха куьг а хьажош хаьттира:

— ДIо боьра гой шуна, доттагIий?

— Буьйса Iаьржа хиларна боьра шера ца го, амма дика бевза иза тхуна, — жоп делира Хьасана.

— Делахь хIета оцу боьрахь ду молла Къудоза ша нахана «са-гIина дIаса декъна» боху даьхний. Уьш лелош-кхобуш а, лардеш а цуьнан тешаме нах бу. Цара дуьхьало ян тарло, питанах, девнах дулардала деза вай. Кхетий шу?

— Кхета, — жоп делира массара а.

— Вай хIинца меллаша цига, царна тIе гIур ду. Само хила еза, герзаш кийча а латтаде, амма сан буьйр доцуш цхьа а хIума ма де.

Жай, бажий чохь болу боьра генахь бацара, цундела, меллаша бахханшехь, сихха дIакхечира хIорш. ЖаIуйн, бежаIуйн тоьла йолчу хIорш кхоччушехь чIогIа лета дуьйладелира дуьхьал хьаьвд-

— Аша хIун леладо, мичара, муьлш ду шу?

— Тхо Семашкара догIуш ду, Невре даха дагахь, некъах тилла

— Аша хIун леладо, мичара, муьлш ду шу?

— Тхо Семашкара догIуш ду, Невре даха дагахь, некъах тилла

— Бакъахьа ду, охьадисса, тхан хьеший хир ду-кх шу. Сатас-

салц садаIа шайна, буйса Iаьржа ю, юха а некъах тила тарло шу, — элира хIусамдас, хIорш ма-барра ца бевзаш.

Береш охъабиссира. ХIусамдас тоьличу бийхира уьш.

— Буйса тийна ю, арахь хIаваъ а цIена ду, хIокху бай тIехь кIезиг садоIур ду оха, — элира Азамовс.

Кхеран хабарш хезна тоьли чуьра арабевлира даьхний кхобуш болу кхиберш а. Уьш а тийшира тIебаьхкинарш некъах тилла кхуза кхачарх. Иштта луйш-олуш муха йолу а ца хууш хан елира, бода айабелла серлаелира стигал, лепаш дара стиглара седарчий, хIин-ца герггара мелла а вовшийн юьхь-сибаташ къастадоьлча, бухарчех цхьанна вевзира Азамов, шек ваьллачу цо хаьттира:

— Ой, хьо къонах-м суна цхьанхьа га-м ма гина, собар... собар... ахIа... гина, комсомол бохучийн тхьамда Азамов вац хьо? Шу лаа-лелий, герзаш ма ду шуьгахь?

Азамовс шаьш беана некъ дIабийцира. Дохна тIехь болчех воккхах волчу Сайд-Ахьмада хадам боллуш жоп делира:

— ХIара даьхний — уьстагIий а, бежнаш а, масех говр а — дерриш а тхан ду. Бакъ дац хIорш молла Къудозан а, Ахьмад-Пашин а ду бохург. ХIоршоха шуьга я дагар а дойтур дац, я дIа а дуьгуьйтур дац, яхийта кхузара шайн алашаш!..

ДIа а, схьа а дехха дийцира, даьхнилелорхой реза ца хуьлура даьхний дагардайт. ТIаккха Азамовс буйр дира:

— Делахь шу лецна ду, охъаяхка шаьлтанах, ГПУ дIалур ду оха шу. Хьасан, дIаэца цаьргара шаьлтанах!

— Лур яц! — аьлла, баттара шаьлта яьккхира Сайд-Ахьмада, амма оцу минотехь Азамовс шен некха тIеерзийна уьттаза йолу «маузер» тапча а, шайна тIеерзийна кхечийн тоьнаш а гича, шаьлта юьстах кхоьссира цо. Изза дира цуьнан накъосташа а. Цаьргара шаьлтанах схьа а эцна, уьш меттах хьар а доьхкуш, лаьтта юх-юххе охъаховшийра.

ТIекхечира Iуьйре, дохна тIехь хилла виъ стаг тоьлидохь вити-ра, арахула неIарна догIа а тухуш, царна ха дан Висхан а, Ме-жед а вуьтуш, ткъа Вахий, Хьасанний, Тапий, Нурддий, Iусаммий даьхний дагардан хIиттира. Церан хьесап дина бевлира уьш дел-къал тIаьхьа. КIез-мезиг йоза-дешар хууш волчу Iусама, Вахас хьеха а хьоьхуш, дохнан барам чIагIбеш акт хIоттийра.

Оцу хенахь цига кхечира дукха хан йоцуш йиллинчу колхозав-векалалаш, цаьрга дIаделира кулакийн хилла, ткъа хIинца пачхьал-кхан долалле даьхна даьхний — бежнаш а, уьстагIий а.

ЦIий ца Iанош дIа дирзира и гIуллакх.

Амма иштта атта ца хилира Имин кIотарахь мехкадайша раьгI-нийн боьранашкахь къайладаьхна дуккха а даьхний каро а, уьш пачхьалкхан долалле дерзо а. Дохнан дайша герзашца дуьхьал-йира шайн дохна хьесап дайта а, уьш юкьараллин бахаме дIа-дала а. Азамовний, цуьнан жигархошна-комсомолхошний го а би-на, цаьргара герзаш дIадаха гIоьртира уьш, амма цунах гIуллак-

ца хилира. Цигахь хиллачу тасадаларехь чевнаш йира Вахина а, Хьасанна а, Iусамана а, ткъа Межед вийра, амма хIорш туьйлира, кулакан Соьлсабекан жа а, бажа а, хIора хьайба лоруш хьесап а дина, хIетта йиллинчу «ЦIен Нохчо» цIе йолчу колхозе дIаделира.

Дахарехь дуккха а ду вонаш. Амма царех уггаре доккханиг, хе-тарехь, бер байлахь, нана йоцуш дисар ду. Оьший техьа кхиаза, кога тIехIиттана довлаза долчу берашна, къаьсттина цхьаъ бен йоцу йоIана мел оьшу нана бохург дийца?

Нана хеназа а, къиза а еллачул тIаьхьа масех дийнахь масех шарна Хадижа йоккха хилча санпа хеталора. Нагахь и хийцам де-гIаца хаалуш бацахь а, амма хаалора цуьнан кхетамца, цо дечу къамелаца, гIуллакхашца, леларца, ден хьокъехь бечу гIай-гIанца.

Вон, доккханиг-м муххале а, стагана цкъа а дицлуш дац, амма стаг вулу цунах, хан яларца цо стагана беш болу тIеIаткъам кхечу хорша боьрзу. Вонна, йоккхачу гIайгIанна са ца тоьхча, собар ца хилча, иза ца лайча ца волу стаг.

— Со кога ирахIоьттичхьана цхьана а адамана вон дина ма дацара ас, хIай дела, хIара хIун таIзар ду техьа ахь суна коча тес-нарг? Сан йоIах мукъана къахета мегар дацара хьуна? — бохуш, ойланаш йора Идриса. ХIинца дуккха а шерашна къан а, дегIана гIел а веллера иза, дечу гIуллакхана, леларна каде хилар а лах-деллера.

— ХIан-хIа, — олура цо ша шега, — араяларан бахьана хаа-деза....

Дегахь йолчу гIайгIанах кхетара йоI, иза ма хуьллу яйян гIер-таш шен ницкъ кхочург дерриге а дора цо. Боккха бацахь а бахам бара Идрисан: цхьа етт, эса а, шинар а, масех уьстагI а, дикка ко-тамаш а, гIезаш а, бедаш а. Уьш лело, цIентIехь кхидолу гIуллакх дан ларалора йоI.

Иза дерриге а гуш воккхавера да, Хадижех дозалла дора цо, амма цунах къа а хетара.

— Ванах, — олура цо ша шега, — хIара-м суна а ца хууш йоккха хилла, кхиьна яьлла дIа ма хIоьттина. Хьажахьа, ерриге а амалаш — ненанаш еца. ХIара маца Iемина техьа иштта дерриге а дан хаа, лараяла? ОстопираллахI, мел сиха доккха хуьлуш хилла-кх зудабер. Далла бу-кх хастам — хьох яй сан...

Дукха хан яра Идрис цIера аравалаза. Цхьана дийнахь цхьан-хьа-м ваха кечвелира иза.

— Хадижа, — элира цо, — эцца Макане а вахана веача хIун дара техьа со?

— ГIохьа, дада, — тIетайра йоI. Дехьа чу а яхана, керла да-цахь а, амма цIена тIедоха кечдина машин чойй, сийначу сатинан

гловталлий яхъаш чуеара йоІ. Царех бІаьрг кхетча, шен елла зу-
да дага а еана, бІаьргех хиш делира Идрисана.

— Баркалла хьуна, Хадижа, хІара сан бедарш-м хІинца а кер-
ла йолуш санна ма ю, хьо-м со, эла Бисолта санна, кечван ма йол-
лу, — ца догІучу дагца велавелира да. Ойланащ йора ас «Хьекъа-
ле кхуьуш ю сан йоІ. Суна Іуналла дан гІерта. Керлачу заманах
кхета а гІерта»...

Говрана тІе нуьйр туьллуш воллу и да гича йистхилира йоІ:

— Дада, чуволахьа, хІума кхалла.

— Сан диканиг, хІоккхал хьалхе кхача баа дог дац-кх сан.

— ХІа-хІа, дада, муха мегар ду Іуьйранна хІума а ца юуш
аравала, корта лозур бу хьан. Чуволахьа цхьана минотана, йовха
сискал а, кІалдаьтта а, гІалмакхойн чай а кийчча ду.

Ша вуьтур воцийла хитча, чу вахара да.

— Делан дуьхьа, Хадижа, ма мерза хилла хІара сискал а,
кІалддаьтта а, чай а чІогІа башха ду. Тахана санна токх а волуш
вуьзна вац со дукха хенахь дуьйна, баркалла...

ЙоІ, цІийелла, эхь-бехк хетта, дІахІоьттира.

Да бакълуьйра. Зуда дІаяьлчхьана тахана бен чомехь хеташ,
доггах, сапаргІат волуш кхача биьна бацара цо.

— Хадижа, са ма гатделахь, со делкъана цІа вогІур ву хьу-
на, — элира Идриса ша новкъа волуш.

— Дика ду, дада, некъ дика хуьлда хьан.

ДІога гена а ваьлла, да къайла валлалц цуьнга хьовжуш Іийра
йоІ.

Тоххара хьалха, нагахь майрачо схьадийццалц, зудчо а ца хот-
тура майрачуьнга хьо стенга, мича гІуллакхана, хІунда воьду бо-
хург, ткъа хІинца йоІа а ца хаьттира дега оцу хьокъехь. Иза кхе-
таш яра, нагахь оьшуш хилахь, дас дийца дезаш дерг шега билг-
гал схьадуьйцург хиларх.

Маканехь бара Идрисан ненахойх болу нах. Уьш болчу хІара
кест-кеста воьдура гІуллакх хилча а, ткъа иштта вахархьама, хьа-
жахІотта а. Бакъду, тахана хІара цига вахаран Іалашо кхин яра:
Зубайреххий, Къудозаххий ша бен дегабаам ненахойх уггаре теша-
ме, хьекъале, доьналла долуш волчу Урусхане дІабийцар.

Дехха къамелаш хилира цу шиннан. Дерриге а, хІумма а хьул
ца деш, тІе ца тухуш, деста ца деш дІадийцира Идриса, ша дуьне-
нахь цхьана а стагана дийцина доцу, Чакхарахь ша Зубайрица
цхьаьнакхетар а, оьрсийн салти вен, цуьнан топ а, говр а лачкъо
иза гІортар а, тІаккха шен бехкенна Зубайрин вада аьтту балар а,
цул тІаьхьа хилларг а дерриге а дийцира цо Урусханна. Вукхо ле-
рина ладоьгІура кхуьнга.

Ехха а, кІорггера а ойла йинчул тІаьхьа вистхилира Урусхан.

— Ахь бохучух теша со, Идрис. Со дукха хенахь дуьйна хууш ву
Зубайра мекар а, ямарт а стаг хилар. Ткъа иза вицвеш ву Къудоз-
молла аьлча а, и жІаьла. Бакъду... Гой хьуна, иза дерриге а вай

шинний бен цкъачунна хууш дац, я хаахь а хуурш, лергаш таІий-
на, ІадІаш бу. Кхузахь дан дезачун сих а ца луш ойла ян еза. Со-
бар доцчуьнан са диьна олу вайн халкъо. Собар, собар оьшу кху-
захь...

— Ткъа мел хила деза и собар? Цунна кхин ницкъ ца хилча
хІун дан деза? Са хІокху метте кхаьчна-кх сан... — элира Идриса
Урусханан даша юкъа а иэккхаш.

— Делахь а, собар ца дича дер дац. Идрис, хьайн лулахочух
хьехархочух Рамзанах дагаваьллий хьо хІокху гІуллакхах лаьцна?

— Ас, хьоьга санна, ма дарра гІуллакх ца дийцина цунна, амма
сан, Зубайрин, Къудозан юкъаметтигаш дика хууш, доллучух кхе-
таш ву иза, цхьадерш соьга схьа ца дийцахь а. Цо а боху-кх ахь
боххург: «Собар де, собар де». И собар кхачалуш дац моьтту шуна,
ва Урусха?

— Ца моьтту, Идрис. Бакъдолчунна вуьззина тІаьхьа кхна ве-
за, иза нахана билггал а, ма дарра а хууш хила деза, тІаккхий
бен адамаш кхетар дац вайх, — элира Урусхана даггара, хадам
боллуш.

Корта а оллийна, гІайгІане ойлаеш а Іийна, эххар а элира Ид-
риса:

— ХІун дийр ду, шун хьекъал, хетарехь, санчул алсам ду. Теша
со шух, хаа суна диканиг бен лууш шу ца хилар. Хьой, Рамзанний
воцург дагавала а, тІетовжа а стаг вац сан. Хьожур ву-кх со кхин
а собар каро...

17

Йиллинчу хенахь, хІинццалц волчу кепара самукъане, векха-
велла, велавелла волуш да цІа веача, Іаламат йоккхаш цунна дуь-
хьал елира йоІ а.

— Хьо цІа кхечи, дада. Муха Іаш бу татагІар (Урусханах «Та-
та» олура цо), могаш буй хІорш? — хаьттира Хадижас.

— Могаш, паргІат бу. Хьо хоьттуш, хьоьгара хьал хаа лууш,
чІогІа хьо шайга масех буьйса яккха хьошалгІа яйита бохуш биси
уьш, къаьсттина Урусханан зуда Тети, церан ши йоІ Тутам а, Па-
дам а. ХІара, хьоьга дІало аьлла цхьа шад а байитина цара, —
цхьана кисин жимчу йовлакхан шад йоІе дІакховдийра дас.

Иза схьа а баьстина хьаьжча, йовлакха юккъера гучуделира
Хадижина кучана дайитина хаза дари. Цунах бІаьрг кхетта йоІ
юьхьанца йоьхна йисира, иза Іемана яцара иштта совгІаташ хила.

— Дада, — элира цо сихха, — хІара шад хІун ю хаьарий
хьуна?

— Дера ца хаьара, схьагайтал.

ЙоІа дІакховдийра дарин кІади.

— ОстопираллахІ, валлахІа, дагахь а ма дацара суна цу
йовлакха юккъехь хІара хир ду бохург. — Хьалха лаьтта йоІ —

кхокхийна дIахIоьттира, цуьнан бIаьргашна чуьра хиш лубста охьахьаьвдира. Цуьнан кхехкачу, карзахьюьйлучу ойланех кхийтира да. «Со а ма вацара йоIана иштта коч эца таро йоцуш, хIара хIинца а жима ю бохуш Iара-кх». Ткьа йоI некха тIе а озощ, цкьа а ца хьаьстинчу кенара нза хьаста а хьостуш, элира цо:

— Хадижа, Урусханан доьзал вайн уггаре а герггара а, хьоме а берг бу. Хьанал, дог-цIена адамаш ду уьш. Дегабаам ма бе цара иштта деза совгIат хьайна дайтарна. Со а вац царна декхарийлахь вуьсур волуш. ХIумма а дац, схьаэца и кIади, Кийсас хаза коч тоьгур ю хьуна.

Цхьа ши де даьлча кхокханан хIоьан басахь долу дуткьа атлас деара дас йоIана гIабалина эцна. Иза гина йоI ала дош ца карош йисира.

— Дада, ва дада, хIоккхул мах а белла хIунда эцна ахь суна хIара, ца оьшара, тIейогIуш гуьйре а, эца дезаш докьар а, ялта а ма ду... — Амма дагчохь-м дозаллин, хазахетаран шеконаш яра.

— Вай-м, сан йоI, нахана ма мовтту кьен а даций. Хир ду докьар а, ялта а. Шек дIа ма яла хьо.

Дахар — дахар ду. Иза шечуьнга кхачаза ца Iа. Иштта лартIе, ша хила хьакь долчу хорша долуш лаьттара ден, йоьIан дахар.

18

Лулахой берриш а бара Идрис а, цуьнан йоI а езаш, уьш лоруш, царех кьахеташ. И шиь а дара цаьрга даггара ойла, адамийн кIорггера безам болуш. Цундела лулахоща йолу юкьаметтигаш боккьалла а дика яра Идрисан доьзалан. Амма кхечарна юкьахь церан дегнаша мелла а кьастабора хьехархочун Рамзанан доьзал. Цуьнан а вацара цхьаь бен доьзалхо — кIант Майрудди. Цуьнан нанас Кийсас шен йоI санна езаш, терго йора лулахь нана йоцуш йисинчу йоьIан: цунна цIен тIехь дан дезарг хьобхура, адамашца гIиллакхе, оьзда хила, бедар тега, кхача кечбан Iамайора иза.

Ткьа Майруддис Хадижа шен йиша санна лорура. Майрудди школера мукьаваьлча, даима а бохург санна, цхьана хуьлура и шиь. КIанта йоIана хIинцале деша а, язда а Iамийнера. Тийсалуш меллаша бен ца ешалахь а, амма нохчийн маттахь йолу книгаш хIинцале а йоьшура йоIа, поэтийн Айсханов Шамсуддин, Дудаев Iабдин йоцца байташ, яздархочуьн Бадиев Саидан «Бешто» по-весть.

Дукха хан йоцуш комсомоле ваьллачу Майруддин гIуллакхаш дукха хуьлура. Пионерски организацехь маьхза вожатичун болх барал сов, цо хIинца кхочушдора комсомолан тIедахкарш а. Неврехь лаха юккьехь вовшахтоьхначу баккхийчарний, кхиазхошний юкьахь йоза-дешар ца хаар дIадаккхаран пунктана куьйгалла деш вара иза.

Школера, эвлаюккьера Майрудди цIа ван хьевелча гуттар

сагатлуш, иза цIа вогIу тергалвеш хуьлура Хадижа, Наггахь шайсча йоьлхуш Iаш меттигаш а дукха йогIура. Ткьа Майруддий, шай цхьаьна хилча, кьамелана тIера йоцуш, эхь-бехк лобцуш дукха хьолахь йист а ца хуьлуш, дуьйцучуьнга я доьшучуьнга лоррий ладогIуш Iара иза.

Нийсархошца герггара зIе лело хууш а, уьш лоруш а, шаьш цаьрга ларийта хууш а дара и шиь. Диттан IиндагIа кIел садоIуш, хийла Майруддин хабаршка, цо дуьйцучу туьйранашка ладогIуш Iара кегийрхой. Иштта цкьа Iаш, цхьаммо-м Майруддига дийхира цхьа керла хIума дийцар.

— Дийцахьа, — аьлла дехар дира Нурида а, шайна юкьахь цхьаь бен йоцчу йоIе Хадиже дIа а хьожуш, цуьнан хазаллех, куьцах, кхетамах ша цецвийлар, цуьнга мелла а безаман ойла шен хилар лечкьа а деш. Лелар каде, дош ира долуш йолу йоI кегийчу нахана юкьахь чIогIа ийзалуш яра. Амма цуьнан бIаьргашна чохь гора маьлхан йовхо, лепачу седарчийн нур, беттасин серло. Муьлхачуьнан а дагчохь айам, безам, стогалла, турпалалла гIатто ницкь болуш дара йоьIан даккхий, цIеран суйнаш туьйсуш догу бIаьргаш, цуьнан хьажар...

Вист а ца хуьлуш Майрудди сацавелча, Хадижас дийхира:

— Дийцахьа тхуна Новр-Наьртан а, Сатиха йоьIан а хьокьехь долу туьйра. Иза хазахеташ ю со.

— Дийцал, дийцал. ЙоIа дехча а ца дуьйцу дара ахь, — элира накьосташа.

— Дика ду, хIинца ца дийцича вер вац. Амма аша ла дика ца догIахь...

— Дика ладугIур ду, нагахь ахь дика дийцахь.

— Хьожур ву со. Тохара вай а, вайн дай а, дайн дай а дуьненчу а бовлале, хIара акхтаргаш а, дIо гуш долу кхорийн, Iежийн дитташ а доцчу хенахь хилла иза, — дIадолийра Майруддис шен туьйра. Берриш а хевшина Iачохь нис а луш, хиндолчу хазахетарех баккхий а беш, ладогIа кечбелира.

19

— Хьалхалерчу заманахь Терка йистехь, хIинца Лакха-Невре цIе йолу юрт йолчохь, вехаш хилла Новр цIе а йолуш чIогIа ницкь болу стаг, наьрт-аьрстхо. Цуьнан цIарах техкина Теркал сехьарчу нохчийн ярташна «Невре» — «Лаха-Невре», «Лакха-Невре» аьлла а, Неврега нийсса Теркал дехьарчу гIалгIазакхийн юьртах «Новра-ГIала» аьлла а йолу цIераш.

Девкар-Эвланний, Аьхкинчу-Борзений юккьехь СатитIа цIе йоьлхуш кIотар хиллачохь ехаш хилла цу заманахь ницкь болуш хиларна а, хазалла а гIараяьлла цхьа йоI — Сатиха. «СатитIа» боху цIе ду кIотарна цу йоьIан цIарах тиллина олу баккхийчу наха. Новра, Сатиха а вовшашна чIогIа дукха дезаш, вовшийн хьашт

долуш а хилла. Лакха-Неврера дуьйна дIа СатигIа дIакхаччалц лавтта бухаула дIадоьдуш говрбере чухула дIаваххал шуьйра Iуьрг ду. Цунах Новран Iуьрг олу. Баккхийчу наха олу: «И Новран Iуьрг ша волчуьра дIа Сатеха йолчу дIакхаччалц Новрас даьккхина хилла, цундела аьлла цунах Новран Iуьрг», — олий.

Iуьрган бертехь ша волчохь Новра дечиг пондарца илли олуш хезаш а, чIогIа самукъадолий а, цуьнан аз девзий, ладугIуш хилла бах ша ехачу меттехь, вукху бертехь етт оза хIуттучу Сатихас. Новран пондаре а, цуьнан илlega а ладогIарца ойлане а йолий, ша узу етт, кхаби чу узу моьттуш, лавтта узуш хилла бах цо. Новран пондар а, илли а сецча, Сатихас йиш локхуш хилла. Цу эшаре Новра а, чIогIа ойлане волий, Сатихин аз девзий, ладугIуш хилла. Новрас олуш хилла илли а, Сатихин йиш а суна ца хаьа.

Теркал дехьарчу гIамаршкахь вехачу НогIин Дада олучу ногIичунна хиина Новран, Сатихин вовшашка хиллачу безаман хьокъехь дерриге а. Хазалла а, нуьцкъала хиларна а гIараяьлла йолу Сатиха шена йига гIюьртина НогIин Дада. Сатихас аьттехь а ца дитина къеначу ногIичо шеге дуьйцург. Сатиха цуьнга ца яхана. НогIичунна хиьна Новр цунна дукхавезий а, иза дийна а волуш, иза шеге йогIур йоцийла а.

НогIин Дадас ойла йина, хIун дича йогIур яра техь шеге Сатеха, аьлла. Нуьцкъаш йига а, девне вала а кхийрина и Сатихех а, иштта Новрах а. ТIаккха цо сацам бина, ваха а вахана, дуьхь-дуьхьал а хIюьттина, летта а, тешнабехк бина а, хIуьа дина а, Новр виэн. Цул тIаьхьа Сатиха йогIур ю шеге аьлла ойла хилла ногIичун. Цу ойланца Новр волчу вахна и цхьана кхоьлинчу дийнахь.

Мухха хиллехь а аьтту а хилла, Новр а вийна, шолгIачу дийнахь, малх схьакхетачу хенахь, Сатиха йолчу вахна ногIи. Еттузуш Iачу Сатихина IиндагI а гуш, веьана говрахь ногIи тIехIюьттина. Новран иллин а, я цуьнан пондаран а аз ца хезаш, сагатделла оьгIазе хилла Сатиха.

НогIийн Дадига аьлла цо:

— ТIе ма воьллахь суна, бакъ ма ду ас хьуна могуьйтург цахилар!

Цо шеге и аьллашехьа, шеге ян еза хьо, детта са доцуш шеге дагна сов дукхаезна хьо, аьлла, юххе таьIна ногIи.

Юха а аьлла Сатихас:

— ТIе ма гIерта суна, ас бохий хьобга!?

ТIаккха ногIичо аьлла:

— Сатиха, йола соьга, хIинца Новр а дийна вац, цунах дог цидиллича ца йолу хьо; ас Новр вийна.

АгIю тоьхна, уллора етт охьа а тухуш, хьала а иккхина мох тоьхна цо:

— Ас оьцур ю цуьнан чIир.

Эццахь шен карара шура йолу кхаба ластийна тоьхна, корта а бойна, вийна цо ногIин Дада.

Цул тIаьхьа Новр волчу яхча, иза вийна Iуьллуш карийна цунна. Когашка юьйлуш дог цIандеш йоьлхуш, коьрте юьйлуш, догIа-нах йоьлхуш, Iаббалц Новрана йилхина. ТIаккха Новр дIа а воьллина, дIаяхана Сатиха.

Неврена юккъехь, лекхачу шуна йисттехь бIаьрла гуш дара Зубайрин деха, лекха, даккхий цIенош — сирла, шуьйра иттех сов кор а долуш. ЦIеношна гонах йина лекха аннийн керт, кетIахь эчиг тоьхна ков а дара. Царел сов кертахь, малхбузехьа йистехь, дина дара кхин цхьа тоьал дика цIенош а. Царна чохь шен пхеа бераца цхьаьна Iаш яра Зубайрин йоккхах йолу зуда, ткьа тоьлашхачу цIа чохь — тIаьхьа ялийна зуда Товсари а, цо йина кхиина йогIу йоI Зезаг а. Доккхачу ков-кертахь бахамаллин гIишлойл сов дика кхиьна къона стоьмийн беш яра.

Тахана хьеший тIеэца кечлуш дара Зубайрин цIа. Амма и гIул-лакх чIогIа лачкьийна дара лулахойх, арахьарчех массарех а. Цунна хьалххе дуьйна кечам беш бара: оцу хьокъехь цхьана а стаге цхьа а дош ала мегарг цахилар Зубайрас дIахайитинера шен доьзалерчу хIоранга а. Доьзалехь я шина зудчунна а, я берашна а хууш дацара богIу болу хьеший муьлш бу.

Хьеший эххар а схьакхечира, хьалххе кечдинчу цIа чу бигира уьш: Молла-Къудоз а, Iаларойн Виса а, эла Tурло а, милла ве-лахь а, кхин цхьаь а.

— Салам Iалайкум, — олуш чубевллачу хьешашна: «Ва Iалайкум салам» олуш жоп а луш, мара а кхеташ, доггах мара веттавелира Зубайра. Цхьа а кор арахула доцчу доккхачу, къорзачу истангашций, гIажарийн кузашций кечдинчу цIа чохь паргIатбехира цо уьш.

Кхеташо сихха дIайолийра. Вовшех дагабуьйлуш цхьацца-шишша дош аьллачул тIаьхьа молла Къудоза элира:

— Бусалбан вежарий, вай гулделла вуно сиха а, вайх хIораннах хьакхалуш а, хIоранна сагатдеш а долу гIуллакх дийца. Цкъа эла Tурлос олучуьнга ладугIур ду вай, нагахь шу реза де-лахь.

Массо а ладогIа кечвелира.

Ши мекх а хьовзийна, ша волччохь меттах хьовш нис а велла, гIовталан хьалхарчу киснара схьадаьккхинчу дашон сахьтана курра тIе а хьежна, чохь болчарна хьалха царел ша шена веза хетар озаца гучу а доккхуш, дозаллица вистхилира гIумкех схьаваьлла эла Tурло:

— Вайнехан амалаш, гIиллакхаш, ламасташ дIадаха, хIаллакдан Iалашо йолуш дуьхьал бевлла и мунепикъаш комсомолхой а, уьш ира-кара хIиттош болу большикахь Рамзан а, Митарий а, церан цIога лаьцна лела Идрис а...

— И жIаьлеш дайар бен дарба дац, — олуш къамелана юкьа иккхира Виса.

— Хьо саца, Виса, иза а ца дуьйцуш. Турлон кѡамелана юкѡа а ца лелхаш, — элира Зубайрас.

— Уьш жѡаблеш хилар шеко йоцуш ду, амма тѡехула йолу юкѡаметтиг дика лело еза цаьрца, — юха а кѡамел дѡадолийра эло. — Цара халкъ, кѡинхьегамхой олуш йолу, хѡинццалц вайна ецаш а, вайх йозуш а хилла и писаш хѡинца царна тѡабхѡа хѡиттина, цара тилийна уьш, цара бохург а дина бала а реза бу, тѡабхѡаре а вай хѡаллак а дийр ду цара...

— Цундела бохий ас-м, — юха а элан хабар хадийра Висас. — Уьш байина дѡабаха беза, цѡацца, шишша воккхуш...

— Сих ма ло, Виса, уьш ахь бохучу кепара байар дита деза...

— Делахь хѡун дан деза, цара вай гапауга дѡа а делла, вешан кѡур байаре хьобжуш-м дац вай? — и хаттар ца дича ца ѡавелира Ахьмад-Паша.

— Дан дезаш дуккха а ду.

— Хѡун ду, дийцахѡа, эла Турло.

— Цо-м дуьйцура, вай витахѡара, — элира аз ойуш, обѡазваха на воѡучу Зубайрас.

— Чалинан цѡарахчу колхозехь кху шарахь хѡанийкѡина хилла кѡа, мукх, борц а, — элира Турлос. — Иза шуна хууш ду. Ас дукха бехира шуьга ялташ хиллачу хенахь уьш, цѡе а тесна, даго деза. Шу реза ца хилира. Цундела хѡинца хьовсал мел ялта ду колхозан кертарчу хѡаьттахь. Хѡора колхозхочунна хѡинцале а, доьзалийн барам боккха, жима хиларе хѡаьжжина, пхиппа-итт гали ялта а, цѡацца хола докѡар а делла, котамашна баон хѡоь а белла. Кѡехой ѡехабелла цу ѡуллакхах. Уьш ондда тасабелла колхоз бохучу цу делан уьнах. Цундела хѡуьа а дина а сийсаз ян еза колхоз, цуьнга йолу юкѡаметтиг, сийсаз бан беза цуьнан куьйгалхой, жи-гархой.

— Муха? — цѡабосса хѡьттира массара а.

— Оцу хьокѡехь ас эр ду, — юкѡавелира Зубайра.

— Алал делахь, — дийхира Кѡудоза.

— Алал, алал, Зубайра, — тѡетайра вуьш а.

— Со шух цѡаболчех хѡинцале а дагаваьлла. Вай дан дезачу ѡуллакхийн сурт сайна гергахь иштта хѡоттадо ас. Шайна хетарг ала пурба шуна а ду-кх.

— Схѡадийцал, тхо ладугѡуш ду-кх хьобга.

— Уггаре а хѡалха цѡандина кѡай, муккхий чохь долу амбар яго еза, хѡаттарчу ялтех маьхкадаьтта тоха деза, сайрешна чуьрчу барцах а цѡе таса еза. Шолѡа делахь, буьйсанна кѡайллах дахѡа а дехьна цѡацца, шишша, кхоккха гали кѡа дѡадолла деза колхозан председателан, комсомолан ячейкин секретаран, юьртден, Идрисан керта, кхуззахь гапауга кѡайллах цѡаьнга хаам а бойтуш... кхозлагѡа... кхозлагѡа, комсомолхойх цѡаь вен а вийна, иза кѡайллах Идрисан Теркехѡа йолчу саьнгар чу дѡаволла веза, цуьнан зуда дийна йолчу хенахь оцу комсомолхочун деца сакѡоьруш

хилла, ткѡа и комсомолхо ша а хилла цуьнан йоѡана ямарт хила дагахь... цундела, дена аьтту а баьлла, Идриса вийна кѡант, боху хабар даржо деза нахалахь...

Корта а оллийна, багахь цѡа шабар-шибарш динчул тѡабхѡа, вистхилира Молла-Кѡудоз:

— Со ѡѡоцуш ву Зубайрас дечу магорийн. Амма хѡора вай дѡайоккху ѡулч, ларлуш яккха еза. Сихха а, каде а чаккхе яккха еза вай ваьш юьхѡарлаьцначу ѡуллакхан, оцу тѡехь дала ѡѡо дийр ду вайна...

— Дала мукѡалахь, — элира массара а.

— Кхин хетар долуш мила ву? — хѡьттира эла Турлос.

— Зубайрас дуьйцург нийса хета тхуна, — чѡаѡидира массара а. Оцу тѡехь церан цѡабарт а хилира.

Кхеташо чекхѡелира герггарчу хенахь дан дезаш долу зуламаш кхочушдарехь кхеташонан декѡашхойх хѡораммо лаца деза дакѡа эла Турлос билгал а доккхуш, иза билггал кхочушдан хѡора стага кѡорѡанна тѡехь дуй а бууш.

Тѡаккха мерза, хѡена, токхе кхача а биина, тийнна дѡабахара хѡеший.

20

Дела ву-кх гуш верг, Зубайра цѡа а шовкъ йолуш вацара Идрисе, хѡетте а тахана иза волчу ца вахча ца волура. Вахале хѡалха а цѡа тидар дира цо: нагахь кху деношкахь бехка болчу атто боьрша эса дахь — некъ нислур бу сан, сте эса дахь — бухахѡа бер бу и. Атто боьрша ,эса дира. Хѡетте а, воьду де тѡекхачьчча дегаза новкѡа велира хѡара. Ширчу тѡорказ чуьра чоа схѡа а эцна, иза дѡахѡарчош Товсарис цунна юкѡакхийсинна хилла бѡарийн ѡах чоа дегош цѡан а дина, лекха кѡажош долу лакрони эткаш кога а юьйхина, леррина кечвеллачул тѡабхѡа куьзгана а хѡаьжна, новкѡа велира Зубайра.

Хаза де дара, меллаша мохан хѡо а кхеташ. Делахь а Зубайрина иза бодане хетара, шен кийрахь буьззина ѡаьржа бода хиларна. Цунна тахана шерра дагаоьхура Чахкарахь иза шена тѡекхачар, ша хѡетахь дина зулам, цул тѡабхѡа а Идрис шена кѡинтѡера ца валар... Дегѡах шийла хѡацар деттара. Мосуьйттаза новкѡара ву-хаверза дагахь хилира иза, амма молла Кѡудозах ца хѡуттура.

Салам а делла хѡара чуваьлча, цецваьлла висира Идрис.

— Со хьо волчу кхин воѡур вац моьттуш ѡарий хьо? — хѡьттира хѡешо.

— Дера ѡара, хьо сан цѡен тѡе кхин цкѡа а воѡур вац аьлла дѡа ца ваханера? Хѡинца хѡун хийцаделла?

— Диц ма де хьо сан тайпана ваша хилар.

Ларлуш, ѡант харцарна я эккхарна кхобруш санна, кхобруш, дѡаса а хьобжуш, меллаша охѡахира иза.

— Хьаг велла-кх со, — элира цо.

Хадижас кхийрачу кеда чохь шийла етташура еара. Иза дла а мелла, шен ира ши блярг чухула дасахьажийра цо, цхьаъ лобхуш санна. Цацохь цхьа столлий, дечиган ши маьнгий бен, сов йийбар яцара. Кир а тоьхна, цлена яра чуьра пеш, лаьржа глум хьаькхна яра цленкъя а. Пенах йинчу аннийн ишкапа чохь клеззиг пхьеглаш а яра. Зубайра кьамел доло сих ца валарна хлусамдас хьаттира:

— Лаа лелий хьо?

— Хьо газа хан яьлла дела сагатделла веана со... Лаа а, тара а лела.

«Ма бакъ дацара иза», — бохура Идрисан даго.

— Хлун хьал ду шуьгахь, муха деха шу? Кхеташ ву со — хала ду чохь, цийннана ца хилча...

— Хьал а тоьар ду, дладохку тхо-м, — доцца жоп делира Идриса.

Кьамел дар ца нислора кху шиннан.

— Кхин зуда а ца ялош ийна вер вуй хьо?

— Дика вер ву.

— Рузбана хлунда ца воглу хьо? Ламаз-мархех а хераваьлла боху хьо...

— Аш боккху мел тоьар бац вайна массарна а?

— Ма дийца, Идрис, ласа хабарш. Оьрсаша гуттара тиларчу вигна хьо! Хьайн йол а талхош воллу хьо...

Ша шена хаа а ца хууш, урх хецаелла, карзах а, чуьра а велира Зубайра, хьалха шаьш шинна юккъехь мел хилларг дицделча санна. Тлаьххьара а хадам боллуш элира цо:

— Бита и делах бевлла мунепикъаш, длатаса оцу глазакхашца долу гергарло. Рузбана а, жамлате а вола, ламаз де, марха а кхаба, мовлад йобшучохь а хила. Хьо жима вац. Ас хьобга бохург юьртарчу кьанойн а, вайн тайпанан нехан а царах дош ду.

— Суна хетарехь-м молла Кьудозан омар ду ахь кхочушдийрин Хир дац шуна мьоттурш. Длаяьлла аш адамийн ций мийлина цаьргахь аш бала латтийна хан. Хинца кхин хан ю.

— Ас юха а боху хьобга: вала дохко, большекаший, глазакхаший талхийна хьо, тиларчу вигна, корта хьовзийна хьан... Схьавола тхуна юкъя, дайх дисанчу бусалбан вирде, тхо а, дела а кьин тлера вер ву хьуна...

— Сацабе, Зубайра, хьан хьехамаш. Ма етта эрна бага. Шул глерана юкъя со воглур вац цкъя а...

— ОстопираллахI, остопираллахI, хьо тамашийна хлума. Хьан дешнаш хезначу оцу дала хлара дуьне дохийча а, тамаш бойла яц-кх.

— Сих ма ло, сих. Дуьненна хлумма а хир дац, иза ша долч чохь лаьттар ду, амма шун цлогарчий-м кестта хедор ду!

— Делах а, динах а ваьлла стаг ву хьо!

— И сан сайн гуллакх ду, шуна бала кхача эшац.

— НеIалт хилла стаг ву хьо.

— Шун неIалт-нажжазах кхьоруш вац со.

Зубайра хьере хиллера, багах чопаш а обхуш.

— Хьо волчу ваза велара со, — олуш, вагийча санна, хьалаик-кхира иза.

— Иза вуно дика хир дара.

— Дена неIалт хуьлда кхин хьан цлен тле воглу волчунна!

— Нахана-м ма хуьлда, хьуна хиларх-м сатохалур ду соьга.

— Цкъя а ирс-аьтту ма голда кху цла чохь... — кхеран гловгла хезна, кхераелла, чуиккхира Хадижа. Иза гича кхин а чуьравелира Зубайра. — Хьайн йоблан дика ма голда хьуна!

Це кхерстира Идрисан дегле, бода хлонттира цуьнан бляргашна чу, дукха оглазвахарна вегавора иза. Зубайра шена Чахкарахь гуш санна хетаделира цунна. Бляргнеглар тухучу ханна, аьрзуно жима олхазар санна, ондда ка тоьхна схьа а лаьцна, виьлара вохуьйтуш неIсагIех аракхьоссира цо Зубайра.

— Яхийта кхузара, ас хьайн са даккхале!

Халла хьала а нисвелла, кетлахьа длахьаьдира Зубайра, амма чухьаьддачу жлаьло, ка етта йолийра цунах.

— Борз, Борз, тоьар ду... схьадоьл, — долчу ден ондда аз хезча, Зубайра дегаза дла а тесна, тледеара жлаьла.

— И санна долчу боьхачу, ямартчу жлаьлица тийсалуш товш дац хьо, тоьар ду ахь динарг, баркалла. — Лаьттахь луьллучу Зубайрина тле а воьрзуш, элира цо: — Глатта, хлун деш ла хьо? Яхийта ца аьлла ас хьобга?

— Жлаьле эIавайти ахь со?

— Ас хлун дийр ду шуна: хьо а жлаьла, иза а — жлаьла. Бохург ца до аша. Сан бертаза дин цо иза, хинца кхиа хлума дац.

Гена йоцуш луьллу шен ласа схьа а эцна, цунна тле а тийжаш, кертара араиккхира Зубайра.

Оцу тлехь чекхдала а тарлора дерриге а. Амма Зубайрин докьазаллина и сурт дерриге а бохург санна хезна а, гина а хиллера дло гу тлера кьайллах схьахьобжуш лачу молла Кьудозана. Готтачу урамехула хлара длахьаьвзашехь, мичара вела ца хууш, лаьтта бухара схьаваьлча санна, кхунна хьалха длахлонттира иза.

— Ой, Зубайра, хьо вац хлара? Хлара глан-м дац суна гург? Хлара болх хьан бина хьуна тлехь?

Ингалсан исхарх дина чоа тлемаш а, пхьуьйшаш а доцуш дара, хечех а кескаш яьхнера, гловталан а цхьа тлам бацара, куьпчаша кхелина дина бустамаш охьаэгнера, бухарон куйнах динарг эхь дара. Ишттачу хатла гира моллина шен доттагI. Цунна ша ца гайта хлуьа а дийр долуш волу Зубайра члогла воьхна хьаьвзира.

— Хлара хьан дина хьуна?

— Идриса, жлаьла тлаьхьа а хаьхкина, дайтина суна хлара, — элира Зубайрас эххар а.

— И бохург хІун ду? — шега деана цавашар, велавадар, кхар-дар сеца а деш, хаьттира молла Къудоза. — Хьо вен-м ца гІерта-ра иза? Топ-тапча-м ца туьйхи кхо хьуна?

— Топ ца яьлла висира иза. Ас йийр ю хьуна цуьнан болх, и зуд деза Іийр вац со!

— Собар, собар, сацийта и хабар, цхьанна хазийта воллу хьо, — меллаша элира Къудоза. — Ма-ма делахь и кьамел, хьо иза вен кхерамаш туьйсуш вара аьлла эладитанаш даржор ду наха.

Кхеравелла Зубайра сихха дуьхьал вистхилира:

— Ас-м ма ца туьйсу цхьанна а кхерамаш. И жІаьла дуьйр ду бахарий аса-м. Сайн оццул гергара стаг волчу ваханчу суна тІехь цуьнан жІаьло, хеца а делла, хІара болх би-кх...

— Тоьар ду, Зубайра, суна хазарх-м хІума дацара, ткьа наха-на хазахь доьхнарг ду.

21

КхозлагІа де дара Лакха Неврений, Лаха-Неврений юккьерчу хьуьнхахь, иза уггаре лекха, юькьа йолчу меттехь Зубайра кІелонехь Іаш волу. Ткьа шен тІехуу говр кхузара гена йоцчу, адам а ца лелачохь, чІогІа лерина кьайла яьккхинера цо. Кхузара дІа кхунний бен бевзаш боцчу новкьа цига дІакхача масех минот бен хан ца оьшура.

Лакхахьа хьошалгІа ваханчуьра шен уггаре а воккха мостагІ вуха цІавогІу тергал веш вара хІара кху ерриге а хенахь. Девкар-Эвлара, Аьхкинчу-Борзера, ЧІаьнтІа-Юьртара, Галнера, Маканера, Неврера, Теркана лакхахьа йолчу ерриге а ярташкара, Мазалке гІала а, гІалгІайн махкарчу Доьлаке а боьду цхьаь бен боцу некь бара кху хьуьна чухула чекхболуш берг. Ши ворда халла бен вовшашна тІех ца ялалуш готта бара иза. Некьан йистехь, лекхачу диттана тІехьа, юххерчунна а атта гур воцуш кьайлахь дІалечкьина Іара Зубайра. Герзех вуьзна вара иза: ворхІазза йолу тапча а, шаьлта а, корта баша кечдича санна ира урс а.

Новкьа дІасхьалелачу адамийн йокьа яцара. Уьш кхунна шерра гора, амма царна хІара гойла дацара. Стомара, масала, кхунна шера гуш хІокху новкьа дІавахара Неврера кхуьнан хьаша молла ЗагІа, воргана тІехь масех гали ялта а долуш. Хетарехь, Шамстин хьера и ахьа воьдуш вара иза... Кхин а хаабелира бевза нах.

Меттахьхьа, чІогІа садаІа ца ваьхьаш, ша гучуваларна кховруш, хебпа, тебаш Іийна дегІ лацаделлера Зубайрин. Хаддаза некь тергалбора цо, амма кхо ларвийриг гучуволуш вацара. ДегІ чІогІа гІелделлера, кьаьсттина ницкь бора набаро, бІаьргаш ша-шах дІа хьебара. Мацалло а гатвинера.

«Делан мостагІ стенна хьевелла теша? Мичча а вахча а вогІу хан ма яра хІинца-м. Ой, Михалскехула, шен йиша Жанна йолчу хула цІавахана техьа иза?» Шеконаша сагатда долиьра, ша волч

чохь тохавелира иза. Юха а кхерам тесара даг чу: «Меттахвала мегар дац, дала ма дахьийла, кхузахь со цхьанна хаалахь ваьхна ваьлла... ДІавахча хІун дара техьа?... Мегар дац, эрна хуьлу аса хІоккхул хьегна кьа...»

Юха а некь ларбан велира кІелонехь верг. Малх чу а буьзна, де суьйрангахьа лестира, амма бода хІинца а болаза бара. ЦІеххьа-на говран бергийн тата хезира Зубайрин лергашна. Дерриге а дегІ само хилла дуладелира цуьнан. ХумпІарна чуьра тапча сихха схьа-яьккхира цо, теллира бера, цу чохь бара ворхІ патарма. Амма тапча керахь долу куьг мелла а дегадора.

Стенна делахь а Зубайрина дагадеара ша дуккха а шераш хьалха Чахкарахь цхьа салти вен гІортар, хІетахь шен аьтту цабалар. «ХІинца а цхьа дагахь доццург ма нислахьара» боху ойла дагаиккхира. Бере гергакхочуш вара. «Мила ву техьа иза?» — шеконаша дог цІийзадора. Иза гучувелира, кхуьнан уггаре а луьра мостагІ. СапаргІат, багахь кІеззиг узам а беш, говрахь вогІура иза.

«Цхьа дика ша ву... далла хастам... ХІинца я цкьа а...: Иштта аьтту цкьа а хир бац». Бере кхунна нийсса хьалхахула чекхвелира. Цуьнан букь гушшехь пханаршка нисъеш, тапча ялийтира кхо. Говр юьхьанца кхераелла дІаиккхира, бере нуьйрахь охьавахара, корта говран вортана тІе а бижош...—«Делан кхел ю-кх хилларг» олуш, зуламхо чехкка шен говрана тІе а вахана, сихха дІавахара. Вийна бере тІехь волу говр а, кІеззиг сецна а лаьттина, хиллачух кхетча санна, дархо кхоош санна, меллаша хьуьнахара ара а яьлла, шен новкьа дІаяхара.

22

Буьйсана хан йоцчу хенахь Товсарига чу а кхайкхина, хІора дош кьастош, элира Зубайрас:

— ХІа, зуда, со цхьа кІеззиг ханна цІера ца ваьлча ца волу, гІуллакх сиха ду. Хаьттинчуьнга со сиркхо ву, чуьра араволуш вац, ала. Чуван гІоьртинарг хІуьа а бехказло яй а чу ма вита. Со вахар адаме багах ма даккха. Кхетий хьо?

— Ва стаг, хІун ду техьа ахь юьхьарлаьцнарг? Ма кховру со...

— Ма кхера, дела ву вайн накьост.

— Дала аьтту болда хьан.

Вахана кхоалгІачу дийнахь, цІа веара иза.

Зуда а, йоІ а, — берриш а набарна дІатийна бара.

Хилларг дела воцчунна ца хаьара. Ца хаьарий техьа?

Іуьйрре веана схьакхачначу молла Къудоза салам-маршалла чекхдаьллачул тІаьхьа ларамаза элира:

— Иза-м цІа валийна.

— Мила? — ша ца кхета кеп хІоттийра Зубайрас.

— Идрис. Дала хІинца гечдан а мега цунна.

— Ас-м ца вийна иза, — марш а ийзош, элира Зубайрас.

— Ткѡа ас ахь вийна боху из? Вийна иза? Ша ца велла?

Зубайра, кхеравелла, ша волччохь техкаш вара.

— ПаргIат хила хьо, иза-м дийна вац хьуна.

Ас хьуна гечдар доьхуш деле доIа дийр ду. Ахьа а доIа де. Тезета а гIо, дIаверзо гIо а де.

— И далур дац соьга...

— Хьо тезета ваха веза, хьан тайпанан стаг ма ву иза, ца вахча наха бехк буьллур бу, дегабаам бан а тарло.

ХIетахь тезетахь массарна а гира «бохаман дакѡа кхаьчна» Зубайра. Иза кхоьлина, вон деана, аз а, гIел а велла, дакѡаза ваьлла вара. Бехк а бацара!

23

Да валар мел дазделлехь а, хиллачух кхиа хIума доцийла хууш яра йоI.

— Иштта хила хьаьхна хилла-кх сан кхоллам, ма кьинхетамза хилла-кх цуьнан кхиэл, — олий, ша мосазза йиси кест-кеста йоьлхура иза. Амма оцу хенахь цо хастам бора оцу кхолламна цо шена КийсагIар бовзийтарна.

Луларчу Кийсас а, цуьнан майрачо Рамзана а, иза шайна йина шайн йоI йолуш санна, Хадижина тIехь верасалла а, гIо а дора. ЙоьIан гIайгIанах кхетара уьш, иза лорура, иза дахарх самукъадолуш хилнийтарна дерриге а дора цара. Оцунах боккха там хуьлура йоIана, шен дагахь цо гуттар а баркалла бохура царна.

Хадижа йоьддушехь опорни школан пхобалгIачу классе деша яхара, хIунда аьлча, юьхьанца Майруддинан, тIаккха цуьнан ден Рамзанан гIоьнца юьхьанцарчу школан программа ша юьззина чекхъяьккхина хиларна.

ЦIен тIехь долчунна тIехь а Кийсина гIо дан ларайора иза. Цхьаь иза дан йоьлча Кийсас, иза кхоош, олура:

— Хадижа, хьо школехь гIелъелла хир ю, садаIахьа, диканиг, урокаш Iамо а деза хьан.

— Нана, со хIунда гIелло, кIез-мезиг гIуллакх дарх, сатесчхьа на вай дIадийшшалц дерриге гIуллакхаш деш лела хьо а ца гIеллой. Кхуьур ю со урокаш ян а.

Цхьа кIудал бухкарца букѡа тIехьа а йоьхкий, важа пхьаьрсах а тосий, Терка тIе хи дан йоьдура йоI. Йоьзан кIудалаш а юзий, уьш охьа а хIиттайой, бердаш чу когаш а охкабой, дIа анайисте дIа а хьоьжуш, кIеззигчу ханна ойланаш еш Iара иза. Цуьнан куьйго ша-шах гIамара тIехь яздора «Майрудди».

— Хадижа, ас цхьа книжка еана хьуна, — элира цхьана дийнахь Рамзана. — ХIан, дIаэцал.

А. Казбеги «Элиса», — дийшира йоIа. Доккха хазахетар доьсира цуьнга.

— Баркалла, папа. Дукха хан яра со хIокху книжке сатуьйсусхь йолу.

— «Элиса» мила хилла хавий хьуна?

— Хаьа...

— Дика ду. Александр Казбеги гуьржийн хьовха, дерриге халкхийн а воккха яздархо ву. — Жимма соцангIа хилира иза. — Хадижа, книгаш алсамо еша еза, адамашна дуккха а пайдехьаниг доьзуйту цара, ешначунна кхетам ло, стаг дахарна Iамаво. Дика деша а деза, книгаш еша а еза.

— Пана, хьо санна хьехархо хила дагахь ю-кх со.

Рамзанан дагчу дозалла эkkхийтира оцу дешнаша, иза воккхавера йоIа шен некъ харжарх.

— Нийса Iалашо ю, Хадижа, ахь юьхьарлаьцнарх. Хьо гуш ма ю хIинца а мел бодане ду адамаш, мел дукха ду уьш йоза-дешар ца хууш, къаьсттина зударий. Оцу хьокъехь дицдан мегар дац.

Хадижин йоккхаер, хазахетар доза доцуш дара, бакъду, хIинца шен ден метта волчу Рамзана, бераца санна а ца деш, ткѡа воккхачуьнца, цхьанийссачуьнца санна шеца къамел дарх цецьюьйлуро, тамаш бора цо.

Дено-дено йоIехь керла дика амалш гучуюьйлуро Кийсина, цунах йоккха йийна ца йолура иза.

24

ТIекхечира йочанийн гуьйре. Гоьллец богIу хатт а кегош, Iаьржачу чобин тIемаш куьйгашца хьала а туьйсусхь, бIаьргаш тIе таIийна техкина месала куйнаш а долу ши стаг веара кхайкхаза Рамзан волчу. Мачаш тIера хатта сихха дIа а баьккхина, неI а тоьхна, чохьха велира н шиь. Царах цхьаь, лекха бухарон холхазан куй а тиллина, имам Шемалан санна, йоккха шаьлта а йихкина, хьетIе баьлла ира боккха ши бIаьрг а болуш, оза стаг вара. Зубайра хиллера иза. Ткѡа важа — лохочу дегIахь, гуьмалк санна стомма, цхьа бIаьрг а баьлла, газанан санна, нилха маж йолуш верг — молла Къудоз. Рамзан цIахь вара.

— Со хIокху шуьгарчу боберан денден шича ву. Хьуна ма-хаьара, Рамзан, аса хIара йоI нахана тIехула лелийтича, суна наха бехк буьллу. Кхуьнан дех дисна шен керт-ков делахь а, амма массарна а хууш, хIара шуьца Iаш ю. ХIара йоI кхабарна а, кхуьнан терго ярна а баркалла боху ас. ХIинца йоI сайца дIайига веана со, — элира Зубайрас, шаьш РамзангIеран чудовллушехь.

Кийса а, цуьнан цIийнда а доьхна дисира. Иза шен да ваьхначу цIадохь-кертахь йитахьара, шайн йоьIан санна цуьнан терго йийр яра шаьш, элира Рамзана а, цуьнан зудчо а.

— Иза жайнахь цхьа а некъ болуш гIуллакх дац, — элира молла Къудоза, — ЙоI пхийттара яьлча цIен тIе яха а тарлуш ду. ЙоI бехке ю. Цуьнан мах бан бакъо йолуш верг Зубайра бен вац. Цу

тле, дас дина весет ду, йоІ кхуьнга ло аьлла. ЙоІ йолчу дега дІа ца елча вер вац хьо, Рамзан. Амма хІара аш кхабарна, кхунна гІо дарна делера йоккха ял а хир ю шуна.

Юххе лаьтташ яра Хадижа. Чахчийча санна, цІийелира цуьнан юьхь.

— Суна шу муьлш ду а ца хаьа. Со цхьаьнцце а цхьанххьа а гІур яц! — элира йоІа. Хьеший вовшашка хьаьвссинчохь бисира.

— ХІай шайтІа! Божарша кьамел дечу хенахь сацабе хьайн мотт! Кьудоз, хьо гуш ву-кха и йоІ мел вон кхийна хилар, — элира бухІарон холхазан куй тиллинчо.

Кьудоза аз айира:

— Собар, собар... Жайно хьесапе лоруш дац зударша аьлларг. И йоІ-тІорза тергал ян оьшуш дац. Зубайра! Хьо воцург да вац цуьнан. Жайно бохург вай дахь, ткьа иза ца дича вай ца довлу, хьо бен йоьІан дола дан бакьо йолуш стаг вац. Дела оьгІаз а ца вохуьйтуш дІаяла еза ахь, Рамзан, и йоІ верасе.

— Нагахь Хадижина яха ца лаахь? Цунна тхьоьца Іа лаахь, тІаккха хІун дан деза? ЙоІ цуьнан бертаза шуьга дІайигийта реза дац тхо, Зубайра, иза хьан цІийнах схьаяьлла елахь а, — элира Рамзана сацамболлуш.

— Бакьвац хьо, — юха а юкьавелира молла Кьудоз. — Іада-техь, динехь, вайнехан Іедалехь Идрис веллачул тІаьхьа оцу йоьІан да хила бакьо ерг Зубайра бен вац...

Кхин дІа а дехха дийцарш хилира кхарна юккьехь. Амма йоІ дІа ца луш юхаберзийра Рамзаний, цуьнан зудчо Кийсассий кхайкхаза баьхкина хьеший.

Атта юхавер воцуш стаг вара Зубайра. Иза мосуьйттаза юха а веара, шеца молланаш а, баккхий нах а балош. Церан хиллачу кхеташоно йоІ Зубайре дІаялар тІедожийра Рамзанна. Дуьххьал дІа гергарлонна тІедиллича йоьІан бакьо Зубайрин агІор яра. Амма йоьІан дуьхьа долийна дацара цо и гІуллакх.

ТІаьххьара а, ца бевлла, Хадижа Зубайрига дІайигийтира.

«Иза муха мегар ду. Дадассий, нанассий хІунда ло иза дІа? И стаг-х цуьнан да а, ден ваша а вац!» — бохура Майруддин даго. «И хан хІинца а тІекхачаза ю. Цкьачунна ца лайча ца довлуш хІуманаш ду-кх хІорш! — бохура кхуьнан ден, ненан дегнаша.

Когера коьрте кхаччалц тІедуьйхина, кечийна — новкьа яьккхира Кийсас йоІ. Нуьцкьала хьалха а яьккхина дІайигири йоІ Зубайрас.

Балане дІадоладелира Хадижин дахар. Шен ненан метта йолу Кийса кхузахь гойла а дацара.

Зубайрин шиь зуда а, доьзал а бара. Амма хІара жимах йолчу зудчуьнца Товсарица Іара. Товсарин шен а яра Зезаг цІе а йолуш йоІ. Дуткьа-деха юьхь-марш, лоха хьаж, сирла-сийна бІаьргаш, чІишталгаш тІера мокха тІедарчий, цІахь дика хьоьгуш хиллашехь,

эгІазе дегІ — иштта дара Зезаган гуш долу куц. Кхин куц дара Хадижин.

Хаза дегІ, чІегІардиган тІемаш санна цІоцкьамаш, царна кІелхьара коканийн кепара Іаьржа бІаьргаш, кІайчу юьхьа тІехь юьззина хилла яьллачу хорбазан дог санна, цІийелла чІишталгаш, куьйгийн ховха пІелгаш, дешин хьаса санна йолчу месийн стаммий кІа-жарш... — Оцу дерригенал а коьрта дара, йоІ, шен шерашка хьаьжна доцуш, кхетаме а, гІиллакхе а, оьзда а хилар.

Зубайрина дагахь дерг йоьІан терго яр дацара. «Цкьачунна кертахь белхало оьшу, ткьа кхано...» — боху ойла яра.

Ша воггІушехь йоІ чу а ялийна, букь тІехьахула шога муьшкеш, хьалха а теттина, элира Зубайрас Хадиже:

— ХІинца дуьйна хьан нана хІара ю хьуна (шен жимах йолчу зудчунна Товсарина тІе корта а тосуш), ткьа хІара хьан йиша а ю. Кхара бохург делахь, кхеран дош ма хедаделахь, йишига хьожуш а, иза ларьеш а хилалахь. Ахь иза дика мел дин, совгІат хир ду хьуна.

Цкьа дІаюлий, кІелдІашхула, бод санна севсинчу, шен керлачу «нене», тІаккха цуьнан йоІе, Зезаге, хьоьжуш лаьттара йоІ. Мотт а баьккхина, хичаш йира Зезага. «Дадас» аьллачу дешнашна дегбаам ца бира Хадижас, мелхо а елакьежира. Иза ца тайначу Товсарис дагахь ша шега элира: «ХІинца хІара а ялийна-кх кхаба, шен бер доцуш санна».

Зудчун дагахь долчух кхетча санна, йоІ сени чу ара а ялийтина, кІеза санна хьесталуш, бехказа вуьйлуш, амма дозаллица элира майрачо:

— Хьажал, зуда, аса и гІуллакх муха дерзий? ЙоІ-м хьаха ду цІена деши. Аса дечу ламазора, лур ду цунах кхин масех шо да-лахь, дийнна ден вахар. Цул хаза зудабар со гина вац. Хьа-хьа-хьа!

Товсарин кийра ша биллира оцу дешнаша. Шен йоІана юххехь иза кхиор цунна оьшуш хІума дацара.

«Хуур ду-кха, аса доьур ду хьуна оцу беттан нур-м», — аьлла, ойла йира цо. Дан а дира Товсарис шега далург. Керта кхачначу дийнахь дуьйна, уггаре хала гІуллакх Хадижега доьтура Зезаган хенара бен иза йоццушехь. Іуьйранна дий-пхий сахьт даьлча, хьала а гІоттий, хьелий узур цо, уьш дІалохкура, йоккха кІудал оьций йоьдий Теркан татол тІера хи а дахьара, божалш а, керт а цІан-йора, котамашна хІоь тосура. И дерриг дина а йолий, эсий а, гезарий а яжо йоьдура, я куьйра ластайора. Дийнахь-бусий деа-пхеа сохьтехь бен наб ца йора мискано. Буу кхача берцан сискаллий, морзий дара. Товсарин йоІа тишъелла тІера охьакхьоссинарг бен яцара тІеюху коч.

Цхьана дийнахь зудчуьнца дехха кьамел а дина, молла Кьудоз волчу воьду ша, аьлла, вахара Зубайра.

Иза араваьлча, чІогІа карзахьаьлла хьаьвзира «нана».

— ХІун деш лаьтта хьо, жуккар? Цхьа а хІума деш яц-кх хьо.

Теса чу хи а доттий, хьайн жимах йолчу йишин когаш била «жи-мах» йолу йиша-м кхул цхьа шо йоккха яра).

Цергашца балда лецира Хадижас. БӀаьргаш хих дуьзира.

— Марш стенна уьйзу ахьа? Хьо кхаьбча ца тоьа хьуна? ХӀара ду хьуна бай кхаьбча хуьлу баркалла. Каде хьовза, де хьайга бо-хург! Чу мела хи а доттий, тас кечде ца боху хьобга, йилбазан кӀорни.

Шен когаш хи чу а Юьттина, моттаргӀанна мохь хьаькхира Зезага:

— Вай, вай! Хи шийла ду! Со цомгуш а йина, ялийта гӀерта хьо! Аса буьлур бац кху чохь когаш!

ЙобӀан мохь а хезна, едда тӀееанчу нанас месаш схьа а лавцна, ластийра Хадижа:

— Хьерьаьлла хьо? ХӀун дан гӀерта хьо? Довха хи тоха цунах!

— Хи мела ду, суна ца хаьара кхунна хӀара кхин а довха де-зийла.

— Ца хаьара, ца хаьара! Хьуна хууш хӀун ду, ва шайтӀанан кӀорни? — бохуш, чуьраяьллера Товсари.

Меллаша чайник схьа а эцна, теса чу довха хи доьттира Хади-жас. Нана араялар тергал а дина, мийра тоьхна чайник харца а йина, Ӏадийча санна, юха а мохь хьаькхира Зезага:

— А-а-а! Вай-вай, нана, нана! ХӀара со яго йоллура хьуна. Сан когашна тӀе кхихкина хи доьтти кхо.

Ча санна дарьелла чуиккхира нана.

— Вай талу хила хьуна! Ва боьха хӀума! ХӀара йийна дӀаяккха гӀерта хьо? Зуламна еана хилла-кх хьо сан цӀен тӀе! Дела ма яха хьо еха, иммансиз... — Хадижина етта юьйлира иза.

— Яла суна гучуьра дӀа, хьайн тӀелхигаш эций! Уьн тӀе йил-ларг, кхин суна бӀаьрга ма гайталахь хьо, — йоӀ теттина ара кхоьс-сира Товсарис, — Кхана дуьйна дӀа етт цӀанбан бен ара ер яц хьо. Аса шийлачу хи чохь бен бедар юьттуьйтур яц хьобга. Аса хьаха Ӏамор ю хьо хьайн са деза. Хуур ду хьуна тӀаккха... КӀордийна-кх суна хьо, гуттар хӀара йоӀ хьийзош.

Зезаг, гӀанта тӀехь когаш а ловзош, ела а йоблуш Ӏара. Не-Ӏарна тӀехьа хӀюьттина «ахӀин» деш йоблхуш лавттара Хадижа.

Даима беш тӀехбеттамаш, нуьцкъала бойту болх, юззалц баа боцу кхача, цкъа мукъана а ког хецна йижа боцу мотт, сатоссу-шехь дӀайолалой, буьйса дикка хене яллалц, ца соцуш бен болх — иштта къаьхьа дара байлахь йисинчу йобӀан дахар. Амма дан хӀума дацара, шегара бала дӀбалхо яха меттиг яцара.

Кест-кеста дагабогӀура йоӀана КийсагӀар. Едда цига яхча хӀун дара-техь, олий хетара.

Дийнна шарахь цхьана тишчу кучаца лийлира иза. БӀаьста а, аьхка а когаш Ӏуьйра хуьлура. Гуьйре а, Ӏа а йобхна наьӀаран ма-чаш текхош доккхура. Бедарех чекхьюьйлура шело, амма мел ший-

ла хиларх, шен гӀуллакх кхочуш ца дича ца йолура иза. Могаш хиларх, цахиларх садаӀар дацара цуьнан.

Гена дара Терк. ХӀор денна йоккхачу кхаа кӀудала чохь мо-суьйттаза цигара хи дан дезара Хадижин.

Бежнашна хи мало, божалаш цӀанда, дечиг даккха, жӀаьлина доьша дала, юург кечъян дезара: масане ду уьш, кхуьнан дан де-зарш? Амма, кӀад а елла, йоӀ цхьана минотана садаӀа йоблча, массо а агӀора мохь хезара:

— ХӀей, эрна юург! НеӀалт хиларг!

— Со-м тахана яьане а яза ма ю.

— Пуьчаш, пуьчаш! Суна ца гира ахьа хӀума юуш? — мохь бет-тара Зезага.

Мацаллий, догдатӀарний елхха йоллуш, гӀелъелла лавттара Хадижа.

Шен йоӀ харц юй хуьушехь Хадижина, чукхоссаелира Товсар-ри:

— И хӀун ду, мацъелла бохург? Массо а дийнахь хьо хаддаза яжар ца тоьу хьуна? Куьйра-м, хьаха, ца ластийна. Аса хӀун эр ду хӀинцца цӀа вогӀу волчу майрачуьнга, цунна хьалха билла керла налха а, керла шар а ца хилча? Сан докъазаллина тесна-кх сан коча хьо иммансиз...

Хадижа, йист а ца хуьлуш, яхана куьйра ласто охьахира. Шен керла кучамаш цхьацца ша-ша тӀе а юхуш, уьш шегань муха тов хьобжуш, пенах кхозучу доккхачу куьзгана хьалха хьийзара Зезаг.

Иштта дӀаобхура хан. Де дийне мел дели, хазлуш яра Хадижа.

Дарин кучамаш а юьйхина дашо мухӀарш а доьхкина, лергех дашо хьалкханаш оьхкина, кечъелла хьийзара Зезаг. Беламна кеч-ийнчу тайнигах тера хетара иза.

Хи йистей, синкьераме йолуш яцахь а, Хадижин хьокъехь юьр-тарчу кегийчу наха дуьйцуш дара: «Ма хаза йоӀ ю боху Зубайра гӀаьргахь кхуьуш». — «Масех шо хьалха Неврехь веллачу Идрис-мисканан йоӀ ю боху иза».

Ялхийтта шо кхаьчча, къаьсттина хаза а, куц долуш а йоӀ хилла дӀахӀюьттира Хадижа. Амма хӀун дора цо шен хазаллех? «Со-х ке-гийчу нахана гуш а яц. Нехан гӀарбаш хилла Ӏаш йолу со хьан-на оьшу, со хьан юьгур ю? РамзанагӀара генахь бу...»

— Иштта ойланаш йора Хадижас.

Делахь а ерриге а бакъ яцара иза. Вара иза оьшуш а, езаш а стаг — Майрудди.

* * *

Тахана дийнахь сарралц тезетахь а Ийна, гӀел а велла цӀа во-гӀура молла Къудоз. Мел карах ца далахь а ца вахча ца волура — молла ма ву хӀара, цигахь бен кхуьнан сий-ларам лакха ма ца бо-лу. Цу тӀе сагӀина дикка хӀума а южу.

Хаза де ду таханлерниг, хийистера шийла хЮ дегІана там беш схьакхета. Киса а деса дац... Юькѡа, лекха яьллачу бацо лавтта тІе ховха баьццара куз тесна. Анайистехь дІабузучу маьлхан зІаьнарша нуьрца лепадо дерриге а гонахарниг.

Дагахь а доцуш цІеххьана гучудолу адаман гІаларт.

Бухкарца дІайихкина цхьа кІудал букѡа тІехьа а, важа шиъ караэцна а йолуш йогІу йоІ. Лекха бертигаш а, яккхий гайш а, хІетта диллина гІели а долуш, гІурагІезаш санна хаза, цІестан цІена кІудалаш ю цуьнгахь. Меъ санна техкаш йогІу иза, даьккхинчу суртан санна башха ду цуьнан васт, доьттина дича санна ду пхьаьрсаш, тІехь нур лепаш ду юьхь-сибат, дегІ — юьззина сту ю-кх...

КІеззиг садаІа дагахь сацавелла молла цу йоІана тІе а воьрзий, лавтта дІалатийча санна ша волчохь соцу. Меллаша цхьана хадийначу диттан буха тІе охьалахло иза. ДІахьаьжжинчохь вуьсу. ЙоьІан хазалло цецвоху хІара, тамаш бойту. Муха хила тарло иштта хаза адам? Оцу куьцехь, иштта говза хьан кхоьल्लीна иза?

Терка тІера хи дахьаш йогІучу йоьІан ІиндагІ герга гІерта. Цунна тІера бІаьрг ца баккхало моллига. Иза кхин а герга кхочу. Шийла хьацар детта воккхачу стеган дегІах. ХІинций бен ца евза цунна иза.

— ХІа-хІан, и хир яц иза, хила тарлац... суна моттаделла хир ду...

Гал ца ваьллера молла. Иза Хадижа яра.

— Суьйре дика хуьлда хьан, — олуш, тІехьелира йоІ.

Воккхачу стеган дегІе зуз деара, хорша еъча санна хІара вега а веш.

— Диканца ехийла хьо а, — халла жоп делира моллас, йоІе вон, ямарта дІа а хьожуш.

ЙоІана, кІайлаяллалц, тІаьхьа хьожуш а Іийна, лехначу дегІо бохург ца деш, халла хьалагІавттира иза.

Ойланаш карзахъехира оцу цхьаьнакхетаро, цо дуккха а хІумнаш дагадахкийтира цунна. ХІинца ша дуьненахь хиларх а дохко ваьллера иза.

ХІара кхиина вогІучу хенахь, цкѡа тІе а кхайкхина, дас элира кхуьнга:

— Сан кІант, хьо воккха хилла, хьуна зуда яло сацийна ас. Хьераш йолчу Жаьнгирина йоІ.

— Дада, ахь бехк ма билла, ца еза суна иза, и ца яло вала а реза ву со, — элира кІанта хадам боллуш.

— Со кестта лийр ву, Къудоз, ахь и ца ялаяхь со кІинтІера вер вац хьуна.

ТІаьхьара а, ца ваьлла ялийра Къудоза, шена ца еззашехь, дас хаьржина йоІ.

Хан мел ели шен зудчуьнга безам ца хилар алсамделира цуьнан, цабезаме а доьрзуш.

ХІуѡа а хилла латтахь а кхин зуда яло сацам бира цо. Ша хьал

долуш а, йоьІан дай шел дуккха а кѡен а хиларна, цара шега иза лург хиларх тешна волчу цо юьртара цхьа йоІ еха нах бахийтира. Амма йоІа ша ерах а кхуьнга гІур яц ша аьлла дуьхьало йира, цул тІаьхьа дукха хан ялале иза шена везачу стаге маре а яхара. Иза яра... Хадижин нана.

Ткѡа хІинца хьалха лавтташ, гуш ю изза... йоьІан суртехь. ХІа-хІан, иза и яц. Иза — цуьнан йоІ. ОстопираллахІ, мел тера а ю!

Шек а йоцуш дІайоьдучу Хадижина цІеххьана дага деара молла шега чІогІа хьажар. «Хьажахьа цу кѡанделлачу кхезе», — дагаиккхира цунна.

Молла а вара ойланаш еш:

— Дела а дуьхьа, мел товш нускал а хир дар-кх цунах... Ялсаманен хьоза ду-кх. Ма-кхолур дар-кх цо сан цІа. Суна хетарехь, бІаьста ялхийтта шо кхочу цуьнан, — волавелла воьддушехь, ша-шега лен а луйьш, ойланаш йора Къудоза. — Еха еза, цхьана иммансизо корта хьовзабале. Боккха там белча тІевоьрзур ву Зубайра. Сом дайча, бІаьрг горгло цуьнан. Шен йоІана новкѡара иза дІаялар кхаъ хир бу Товсарина а... ХІай, везан дела, гІо де ахь сан хІокху гІуллакха тІехь. Аса бакъйолу бусалба йийр яра цунах... — Багахь шабар-шибар а дина, юьхьах куьйгаш а хьаькхна, «Амин!» — элира моллас.

— Со кѡонах вац, со молла Къудоз вац-кх, нагахь ас цунах сайн нускал ца дахь, — иштта сацам бира цо.

25

Хетарехь, масех шо хир дара нахана оццул вухавелла, кечвелла Къудоз газа. Цундела молла, жима стаг санна, чІогІа кечвелла гича цецбевлла буьсура дуьхьал бетталурш. БІаьргаш а кѡарзадой, тамаш беш кхуьнга хьаьвссинчохь совцура уьш. Коьртачу боьмашчу, бухІарон холхозан лекхачу куьйно дегІана лекха хоьтуьйтура иза. Шина а белшах охьакхозуш яра Нохч-Махкахь йина жІов-машин башлакх.

Зубайра цец-акъ ваьлла висира Къудоз оцу барзакѡца шайн кетІахь гича. Мелла а воьхна хьаьвзира иза. Велавелла, векхавелла, маршалла хоттуш, куьг а лавцна, кертал човхьа ваьккхира.

— Деллахьа ма дика ду хьо веана. Дукха хан яравай газа, — пхьарс а лавцна, чуозийра Зубайрас, дагахь шена везане а везаш воцу молла. Оцу минотехь цхьа вон чухьаьдира дІадехказа дитина хилла жІаьла, цхьана маьІаргонна охьатухура цо хьаша, даттІоза дитира човийн тІемаш.

— ДІадала, хІай йовссар, — аьлла, дас човхийча, реза доцуш юьстах делира жІаьла.

Шен оьгІаз вахар ца хоуьйтуш чувахара Къудоз. Цуьнан цхьаь бен боцу бІаьрг хІинца шиннан а метта серла баьлла, дІасакъерзаш

бара. Шаьшшиь чуваьлча, Зубайрас корашна дуьхьал шаршуш озийра: «ХIара йовссар сан хIусамехь цхьанна а ган оьшуш дац».

Ткъа Къудозана дагадеара хьалха шений, Зубайриний юккъехь мел хилларг. Зубайрина ша ца везар хаьара цунна, амма иштта хаьара иза шех кхоьруш хилар а.

«Сан карахь ву хьо, ас боххург ца дича вер вац, амма хIетте а ас юьхьанца хьостур ву», — элира цо дагахь ша шега.

«Мича гIуллакхана веана техьа хIара? ХIун гIуллакх дахьаш? Товр дара хIара, кхин эхь а ца хеташ Зезаг еха веанехь? Иза-х жима ю... Делахь а моллас-м мага ма дой, нагахь ворхIазза ластийна куй тоьхча охьа ца йожахь, йоIана маре яха», — бохург дагадеара Зубайрина.

Истангашна тIе биллинчу боккхачу куза тIехь, хьалха горга шун а хIоттийна, Iаш вара хIара шиь, цкъачунна юкьара хабарш а дуьйцуш.

— ХIей, хезий хьуна! — зудчуьнга кхайкхийра Зубайра, ткъа иза сетташ чуяьлча, элира: — Ца го хьуна вайга веана веза хьаша? Далла хастам бе цо кхунна вайн цIен тIе ван пурба даларна.

Ерстина, эkkха йоллу Товсари качьелла, ешна дIаелира.

«Хьайн маймал яI, цо суна лело и зyuьдалгаш», — дагаиккхира Къудозана.

— Цундела, ца го хьуна, стаг, вайн чохь серлаяьлла? Дала марша лелавойла хьо, молла! Дика болх бу хьо веана, дукха хан яра оха хьобга сатуьйсy.

— Баркалла, Товсари, суна дукха дезаш нах ду шу, вогIийла ца хуьлуш хьевеллера со.

Товсари каде кхача кечба йолаелира.

ХIусамда таро йолуш хиларе терра, дика а, механа еза а йийбар яра чохь: даккхий, дикачех кузаш, лак хьаькхна дечиган маьнгеш, ишкап, комод, хут тIетоьхна кIеда гIенташ, пенах кхозуш деза, горгали туху сахьт, шинна кора юккъехь — шуьйра, лекха, стомма куьзга, гуччохь дIатоьхна дешин хи диллина детин бошхепаш, жима гIуммагIа, чайник, гIутакх, китайн, немцойн фарфоран пхьегIаш...

«Бон ца воллу делан мостагI — элира моллас ша шега. — ХIетте а йоIах ондда там а боьхур бу, сийначу цIарах вагаро... ХIара санна сутара ю зуда а, амма езар-м вон хир яцара цунах...».

Зуда араьльча Зубайре элира цо:

— Дика стаг ю хьан зуда, цIарах санна, майрачух кхера а кхоьруш, дела санна иза веза а везаш.

И дешнаш харц хилар хаара цу шинна а. Хиьча хIун ду? Цхьаьдийца ма деза.

Ша деана гIуллакх юкьа ца доккхура моллас. ТIаьхьара, кIадаллац кхехкийна Iахаран жижиг, чохьхьахь аьхьначу кIедачу сискалгIин галнаш, саьрмсекхан берам, чу Iаьржа бурч а тесна сирла чорпа тIехь долу шун хьалхахIоттийра хIусамнанас.

Жижиггий, галнашший багахь, шашах яшалора. Шиммо а нагтахь тIе чорпа а молуш, дира жижиг-галнаш. ТIаккха чIепалгашний, даьттанаг гIорзанаш чохь йолчу можачу, дуькьачу хорбазийн мазаний тIевирзира и шиь. Пхьор чекхдоллушехь хьалхахIоттийра китайн чайнан басар чохь долу йоьзан чайник а, самар а, варени чохь йолу детин бошхап а.

Сих ца луш, меллаша хабарш а дуьйцуш, кхача буура цара. Ехха хан йойуш дуьйцу хабарш шинне а тоххарехь кIордийнера, хIетте а шиммо а кеп хIиттайора цунах шен-шен самукьадолуш санна. Молла лууш вара ша деьнарг сихха дIакьадо, ткъа хIусамда — иза стенна веана сихха хаа.

— Йо аллахI, — аьлла, юьхь тIе ши куьг а хьаькхна, долиьра моллас:

— Дуьне ду-кх хIара, Зубайра. Кхо хIума ду боху жайни чохь, дала аьлла, стагана доьгIна а, яздина. И кхо гIуллакх доцург, дерриг а лело мукьа ву стаг. Диканиг а, вониг а.

«Дела валла хьан да нелца, ма дахдина ахь. ХIун ала воллу техь хьо?» — бохуш хьобжура Зубайра Къудозе.

— И кхо хIума ду: шена язделлачохь, шена йиллинчу хенахь тIе хIутту йожалла.

— Бакь ду и. И цхьаь ду, — элира Зубайрас.

— ШозлагIиниг, — элира моллас, — стеган рицкьа ду. И мичхьа делахь а, хIуьа делахь а, дала стагана тIекхачадо.

— Иза а бакьду, — элира Зубайрас.

— КхозлагIиниг — синош кхуллуш цIе а тоьхна, хIор боьршачу стагана, милла а и елахь а, яло кхоьल्लीна зуда... И «важап» ду, синош кхуллуш доьгIна.

«Дела валла хьан да нелца. Зезаг еха-х ца веаний техьа хьо кьукьуз», — дагатеси́ра Зубайрина. Хозуьйтуш элира:

— Иза а бакьду, молла. Ца моьтту захало хуьлу.

— ХIете-хIете, — элира моллас, вела а велла, мажьелла ши пхьаьрцерг гучу а йоккхуш.

— Хьуна ма хаьара, Зубайра, вайшинна юккъехь шира гергарло ду. Вайн дайша аьлла, «кетар цIенаниг дика ю, доттагI шираниг тоьла». Цунна кхин нах юкьа ца лелош, со воккха а воллушехь, эхьбехк лерийта далла тIе а диллина, хьо волчу со-суо веана.

— Бакьахьа ду иза-м, молла. Хьо тхуна дукха везаш стаг ву. ТIаккха, дийцал, Къудоз...

— Шуна дала дикниг дарш, ас шуьга ма аллара, чохь ерг кIел йисина сан. Кхерч лело чохь цхьаь ца хилча ца йолу. Кертахь долу бежна а, котам а, жIаьла а, циги а кхабаза ца долу... —

«Дела эkkха хьо йоккха топ хилла, — ойла йира Зубайрас. — Ма дахди ахьа».

— Цундела цхьа зудчун бахтар ца хилча ца воу со...

«Зезаг хъахяхъ, ирх эккхар со», — аьлла кечвелира Зубайра.
— Ткъа мила яло дагахъ ву хьо?
— Ванах цу йоблан цле хIун яра? — хаьттира моллас, ша виц-веллачуа.

— Хагц суна-м хьуна дагахъ ерг мила ю.
— Идрисан йоблан цле бахара ас-м.
«АхIа, хъажахъ, мичхъа кхийда жьожахатан бIогIам? Цхъа дика ду кхунна дагайобхнарг Зезаг йоцуш», — дагадеара Зубайрина, амма иза кийрахъ хьулдира цо.

— Хьуна дагадогIу-кх, Зубайра, вайшимма и иманах зирх боцу йоI, оцу «коммулистан» цIентIера схъаялаяр. ХIинцца дукха хан йоцуш гина суна и йоI, аш хаза кхаьбна, кхийна иза. И бо дугуш башха нах хир бацара...

Дагах гилгаш дехира Зубайрина оцу дешнаша.

— Ой, ва Къудоз, жима бер ма ду иза, йоца коч а лелош.

— И-м, маре ма яхха, оцу сохьта дегI а доккхий, дIахIуттура йоI.

— Ас сайчул хьомсара лелош хала кхаьбна, тIе моза ца хоуьйтуш Iалашйна иза. Дала духахъара ма хозуьйтийла иза: кьена ма ву хьо, молла! Хьобга муха йоуьйтур ю оха иза? — элира Зубайрас. — Цул а цхъа тайно жеро дика хир яцара хьуна?

Велакъежира молла.

— Зубайра, нехан керахъ хилларг, шен амал тIе ерзон хала хуьлу. Хадижа Iамо атта хир ю суна. И бо цхъамма а дугур дац. Хъанна оьшу иза? Йигича а, ловза а йина, шуна схъакхуссур ю. Соьга елча тоьлу шуна. Аса тамана цхъа да ваххал даьхний а лур ду шуна... Реза вуй хьо, Зубайра, иза соьга яйита?

— Къудоз, хъанна оьшу иза, бохург дийца а ца деза. И юьгуш дукха нах бу. Зейта ахъ и меттигаш: хуур ду хьуна. Хьуна а хаьа хир ду. ХIара тхан цIа латтош схъайогIу иза. Реза ву со и хьобга яла. Амма масийтта шарахъ кхаьбна оха иза. Мух-муха а тамах лойла хир дац тхан иза. И хаалахъ...

— Дика ду, аш аьллачунна реза хир ву со. «Тамаза йоI ца йисна, марчонза велларг а ца висина», — олуш ду вайн. Там кхоор бац...

ХIусамдайн Iудика а йина, шен гIуллакх хилла лоруш, воккхавеш, керла нускал шен баьрччехъ гуш сурт хIиттош дIаваха дагахъ хъалагIаьттира Къудоз, амма Зубайрас сацийра иза.

— Къудоз, Хадижина хаьий хъан дагахъ дерг? — хаьттира цо. — Хьо вар хъахо мегар дуй цуьнга?

— Маггане а мегар дац, цунна хууш хIумма а дац...

— Къудоз, бехк ма билла, хьобга иза маре лойла хир дац тхан, — элира Зубайрас, Къудозан даша юкъя а нэккхаш.

— Забарш ма ехъа, Зубайра.

— Забарш яц ас йийраш, — сацам боллуш чIагIдира цо.

Зубайрина дагахъ дерг-м кхуьнгара алссам там баккхар дара.

Бакъдара, Iела-Юьртарчу цхъана стага йоIах боккха там бала тIелацар. Цул шалха мах безара Зубайрина Хадижех. Къудоз оьгIазавахара.

— Делахъ соьца захало дан дуьхьал ву-кх хьо? — хаьттира цо.

— Вац, амма иза хьобга лойла дац!

— Доллучун а хьокъехъ дика ойла йиний ахъ?

— Йина.

— Шен да хъан вийна цунна хаа тарлуш хилар диц-м ца дина ахъ?

Ша волччохъ, жинийн хIо кхетча санна, лацавелира Зубайра, дегI шеллуш лехира, лергаш, беснеш, кхоъ бен пIелг боцу цхъа куьг, чохъ са доцуш санна, хеталора. Шегарчу хьолах Къудоз кхетарна кхеравелира иза.

Оцу хенахъ дагахъ а доцуш ларамаза чухъаьжначу Хадижин бIаьрг кхийтира чуччаваххана чIогIа вовшашка луйьш Iачу моллех а, Зубайрех а. Хезначу дешнийн хьокъехъ ойла а еш, кийра цле а кхерсташ чехкка дIаяхара иза. Къудозана гира йоI корехула тIехйолуш, амма цуьнан тидам ца хилира иза шаьш долчу чухъа-жаран. Хадижа шек а, цец а йоцуш дIаяхаро сапаргIатваьккхира иза.

«Далла хастам бу ца хези хьуна цунна тхан дешнаш», — ойла йира цо.

Оцу тIехъ гIалат ваьллера иза; йоIана хезнера и дешнаш, амма бакъду, церан маьIнех ца кхийтира иза.

Дагахъ а доцуш, корана юххехула кхин цкъа а чеххъелира Хадижа, карахъ ирйина метиг а йолуш, Товсарис цунна тIедиллинера сарале хъаьжкIийн декъя тIехъ асар дина даккхар.

СапаргIат валар юха а дайначу Къудоза элира:

— Цунна дерриге хезна...

— Ца хезна, хаза декхар дац.

— Со кхоьруш ву цунах. ХIун дича бакъахъ хета хьуна?

— Болх далла тIе билла.

— Зударий хIума чохъ сацалуш бац, лаьхъанан цIоганал а деха хуьлу церан меттанаш.

— Со тешна ву вайша аьлларг цунна хезна ца хиларх. Хезнехъ а цунах кхета хьекъал кхочур дац цуьнан.

Зубайра мелла а воьхна вара. Шеконца элира цо:

— Кханенга со дала ваккхяхъ, тIаккха хуур ду-кх цунах дерг. Суна хетарехъ, хезна цунна хъан дешнаш...

— Дитахъ, Зубайра, оцу хьокъехъ. Хъан кхин дан хIума дац и йоI соьга маре ялар бен.

— Иштта хила а мега иза. Амма хаац Товсарис аьндерг.

— И хъан хъайн гIуллакх ду, — элира Къудоза. — Хьо кьонах велахъ ахъ бохург дийр ду хъан зудчо... — Доцца аьлча, нускал кечде. Ванах и хIун тIелхигаш ю цунна тIеранаш.

— Балхахь кхин хІун бедар оьшу?
— Дика ду, со дІавоьду. Цкѣачунна цхъангге а хІумма а ма ала.

26

ТІаьххьарчу хенахь, Товсареххий, Зезагаххий лечкѣа а еш, дуккха а книгаш йоьшура Хадижас. Майруддис еара цунна ингалсан яздархочо-зудчо Л. Войнича язйина роман «ТІод». Шина-кхаа буса иза ешна елира иза. ТІаккха цу тІерачу турпалхойх ойланаш еш масех баттахь лийлира. С. Арсановн «Ши тІаьхье» цІе йолу роман а йийшира цо тІаьхьа. Цуьнан турпалхой — Бено а, Таня а даггара дезаделира йоІана. Царех тера хила лаьара.

Цхъана Іуьйрана, доцу бахъанаш а лоьхуш, Хадижина дов дан, тІехбеттамаш бан елира Товсари.

— КІордийна суна, яар, малар доцург кхин деш хІума а доцуш, хьо кхаба, сайн йоьІан багара а йохуш, — дерзийра Товсарис шен дош.

— Суна а кІордийна, беш хама а боцуш, гІарбаш санна, аша сайн яцор, цу тІе берам-сискал тІех а етташ. Кхин лалац соьга шун Іазап!.. — дуьххьара хадам боллуш элира Хадижас.

— Яхийта, еа а агІорхьа, сихха яхийта!.. ДІаяла суна гучуьра, Ва шайтІа, ва гІам.

ТІаьххьара дешнаш Товсари аьлла ялале чуьра аранккхира йоІ. Шена тІаьхьа цхъаь воьІу ца воьІу а хьаьжна, божал чу а яхана, ша дІалачкѣийна масех книгий, кІайн кехаттий, кьоламашший схьа а эцна, комсомолан ячейке яха новкѣа елира иза.

Йоккхачу Майдана хІара кхоччуш кхунна дуьхьал кхийтира Майрудди. Цунна дика хаьара Зубайрин цІен тІехь кхуьнгахь далло хьал. Йолчунна тІе а азьелла, мочхалаш чукхетта, бос байна, гІийлачу йоІа, дог Іовжийра цуьнан.

Майрудди гича, жимма йоьхна хьаьвзинехь а, амма хазахийтира цунна.

— Де дика хуьлда хьан, Хадижа, — элира Майруддис.

— Хьан а хуьлда де дика.

— Хьо дийнахь, кху хенахь-м муххале а, чуьра ара йолуьйтуш а ма яцара. Тахана хьан дІадаьхна хьуна когех тоьхна буржаш?.. — хаьттира Майруддис.

— Ас айса даьхна-кх.

— Муха?

Шений, Зубайрин зудчунний, йоІаний юккѣера юкѣаметтигаш дукха галморзах йовларан, цара шена бе ницкѣ кхин лан шен амал дацаран хьокѣехь дийцира Хадижас. Дош дерзош тІетуьйхира цо:

— Алахьа, хІун де ас? Хало, кѣахьегар, мацалла, йижа мотт цахилар, тІехь беркѣа хилар — иза дерриге а лан кийча ю со, лов

аса, амма соьга лалац со адам ца ларар, гІарбашан йолчул а бакьо яц-кх сан оцу цІен тІехь. Цига юха ца яха яла а реза ю-кх со... яла а... бердах эккха а...

— ...Собар, собар, Хадижа, сапаргІат яла... Со... тхо ма ду хьан доттагІий. Вай комсомолхой дерриш а вовшийн накѣостий ма ду. Ойла йийр ю вай, дан дезарг хуур ду... — элира Майруддис.

Цунна хаьара кху гІуллакха тІехь сихвала мегар доцийла.

— Ма дика ду-кх хьо... шу долуш. СапаргІат дели-кх сан, со-м ячейке йогІуш ярий... Цу чохь адамаш дукха хуьлу, царна юкѣахь сайн бала балхо хІуттур а яцара со...

— Хадижа, мама йолчу гІохьа, — дийхира Майруддис. — Иза хьо гаре чІогІа сатесна ю. ХІиннца суна ган езаш ю Азман, аса иза а, Хамсу а ячейке дІайоуьйтур ю. Дендолчун хьокѣехь кхеташо йийр ю вай.

— Дика ду, аш боххург дийр ду-кх.

27

Комсомолхой МайруддигІаьргахь гулбелира. Рамзан цІахь вара, ткѣа Кийса йоккхайийна а ца йолура хьешех, кѣаьсттина Хадижех. Юьхьанца цхъацца забаре хабарш а дуьйцуш, бегаш а беш, Іара кегийрхой. Кийса хьешашна кхача кечбеш яра.

Ишта Іаш дуккха а хан яьлча, Хадижас дийцира Товсариций, цуьнан йоІаций шен даьлла дов а, ЗубайрагІаьрга молла Къудоз вар а.

— Шаьшшиь чу а воьлла, вехха Іийра и шиь цхъа кѣайлах хабарш дуьйцуш. Корехула тІехйолуш, дагахь а доцуш, масех дош хезира суна. ХІетахь ас башха тидаме ца ийцира уьш, ткѣа хІинца дагчуьра ца довлу, цара сагатдо сан. «Шен да хьан вийна цунна хаа тарлуш хилар диц-м ца дина ахь?... ХІа?» хаьттира моллас. Ойла йо ас. Мила вара техьа цара хьехориг, царна дагахь верг? — бохуш. Цу тІе: Зубайра иштта вохаран бахъана хІун дара техьа? Хаац, кхидолу дешнаш кѣаьсташ ца хезира суна. Со гучуйоллушехь, Зубайрас муьшка а йина, сацийра иза. ЧІогІа воьхна хьаьвзира Къудоз ша а.

— И дан а ду тамашийна: хІун ду царна кхерам теснарг? — ойлане хаьттира Майруддис.

— Хадижа, нийса хезний техьа хьуна дешнаш я моттаделла?

— Аш хІун дуьйцу? ХІумма а моттаделла дац.

— ДагадогІий шуна, — элира Майруддис, — Хадижин да велча, наха Зубайрех дегабаамаш беш хабарш дийцина хилча бохуш, еххачу хенахь дина шабар-шибарш?

— Иштта хабарш суна-а хезна, — элира Нурида.

— Хабарш бакѣа ца хилла, хиллехьара Зубайра чувобьल्लीна хир вара, — элира Іусама.

— Зубайра вон стаг велахъ а, стешха стаг ву, суна хетарехъ, стаг вен ваьхьар вацара иза, — элира Нурида.

— Стешхачо бен дан а ца до доккха вон, зулам, олура тхан ден дас, — элира Майруддис.

— Тезете а веана, Идрисан кадам длаоьцуш а, иза длаверзо гю деш а ма вара Зубайра. Чогла холчу хюьттина, иза валар халонга даьлла, леткьаш ву ма бахара... — хьахийра кхечо.

Дикка хан яьлча, юха а вистхилира Майрудди.

— Суна хетарехъ, Хадижа, моллин и дешнаш хьан дех хьакхалуш ду.

— Хила тарлац! Муха?...

— Кхин хьанах лаьцна дийца тарлора цара? Ойла ейша. ХIун бахьана хила деза уьш боьхна хьовзаран, кхерабаларан?

— И дан-м дира цара со гучуяьлча?

— Шеко яц цхьа кьайле хууш Кьудоззий, Зубайрий хилла хилар. Иза гучуяларна кхоьру и шиь. Дика ду, хIун кьайле ю иза?

— Бакъ лоб хьо, Майрудди, — элира Нурида. — Изза хеташ ву со а. Дерриге а талла, хаа деза.

Ячейкин собранис Майруддиний, Нуриданий, Хьасанний тледиллира кхузахъ шайн хиллачу кьамелан хьокъехъ районни ГПУ-н белхахощка хаам бар а, гуллакх талларехъ жигара дакьалацар а.

Оцу тлехъ барт а хилла, Кийсас бина чомехъ кхача а биина, дласабахара комсомолхой.

Хадижа юха а Зубайрин цлен тле длаяхара. «Кхин бежа-м ловр бац, хьуна, ас хIара бала», — боху ойланаш йора цо. Комсомолхоша гю дан тлелаьцнера.

Кледа-мерза тлейицира иза Товсарис, шайна юккъехъ хиллачу йоттадаларан хьокъехъ цхьа дош а ца олуш.

— Ма дика болх бу, Хадижа, хьо цла еана, хьуна сагатдеш яра со.

— Жимма хьеелла со, бехк ма билла...

— Мичара, хьо-м сан доьзалхо яй...

«Хьажахъ, эхъ а ца хетий и харцдерг дийца».

Цхьа клеззиг хан яьлча Товсарис элира:

— Ялохьа, дехьа чу гю вайшиь.

Тховх кхозучу йоккхачу маьхкдаьттанап лампано тамехъ серла-ьяккхинера чоб. Оьглазьяхана, йистина, бляьрга клелош лаьржъелла, кора клел хьтна Iара Зезаг. Хадижина ца хьара тахана дерриге а де оцу бляьрга клел шийла цлестан шай а, ша юкьа йиллина кисин йовлакх а дохкуш Товсариссий, цуьнан йолий дайар. Нагнагахъ шийлачу морзанчохъ тладийна буьйда картол тле а юьлуш.

— Хадижа, оьглаз яхча а, сихха ясталуш ю со, хьуна-м муххале а. Ас сайн доьзалхо санна лору хьо, цундела даима а даггара хьан глайгIа бо ас, — элира Товсарис.

«Диканиг ала ца глерта хIара, со кийчча хила еза доллачунна а... Дерриге а лайна ас, я кхин а дисина техьа ас лаза хIума? Кхин хIун цатам лобху кхо суна? ХIун халахетар?» Хадижин ойланаш юкьахъехира Товсарис:

— Хьо тхуна реза-м яц, ткьа тхо хьо езаш ду. Хьажал оха хьайна эцначу хIумнашка. — Куьйгаш а дегош дIакховдийра цо Хадиже керла коч а, шолан кортли а.

Ца тешаш дIахьаьжира Хадижа. ХIумма а хазахетар ца хилира цунна, мелхо а, бляьргашна чу кхин а глайгIа йоьссира.

— Хьажахьа кхуьнга, — элира цо, клайчу дарин коч яржош дIа а кховдош. Коч ян а яра хаза. — Реза юй хьо кхунна? Хьаха ю нускалехъ товр йолуш-м...

— Муха яц, реза ю со-м, коч-м дика ю.

Йоьлан юьхъ тле хьаьжча хаалора цунна иза бен а ца хетар.

— Го суна, хьо мел реза ю, макхьелира Товсари.

— Дера ю-кх коч-м дика. — Юха а элира йоIа.

— Хьайна дика дарх кхетар йолуш а, баркалла эр долуш а яц хьо. Ненан амал ю хьан.

— Сан нана ма хьехае! — кхохкийра Хадижа.

— Хьажахьа цуьнга. Шен доьчу денца сту санна кура а еца. Тхо дийнахъ-буса а кхунна са гатдеш, кхуьнан глайгIа беш ду, ткьа хIара тхох яша а ца еша. Базара а дахана, кьа а хьоьгуш, яккхий харжаш а еш, оха динчун пусар дац....

— Ас эца аьлла хIумма а ца эцна аш.

— Ахь-м эр ма даций. Хьан куралла дог нэккхаш ма доллий. Хаьа оха оьцур юйла... Тхуна-м хьох кьахетий, — Товсарис ша, хала а хетта, йоьлху кеп хIоттийра.

Бакьдара, тахана базарахъ эца хIумнаш лобхуш Зубайрассий, цуьнан зудчой дуккха а кьахьийгира. Дикка механа еза хIумнаш ийцира цара, хIора хIума оьцуш хIоттал мах а кьуьйсуш. Амма царех Хадижина кхачнарш вуно клезиг яра. Тоблашха а, алсамха а ерш хьалхарчу рогIехъ Зезагна длаелира. Цунах йиснарш кхечира Хадижига.

Сутараллица хIумнаш схьахоьржура йоIа.

— ХIара сан ю, — олуш сийначу кучах ка туьйхира Зезага.

— Хьан ю, сан хьомениг, — олуш, йоI хьаьстира нанас.

— ХIара а сан ю? ХIа-хIан, кхунна со реза яц.

— Сан хьомениг, иза хьоьгахъ товр яц, ткьа Хадижина-мегар ю.

— Цунна хIунда ло иза? — оьглаз яхара Зезаг.

— Цунна а ма еза мухха елахъ а коч.

— Эшац! Цунна ца йита ас ягор ю иза! — ка тоьхна схьа а эцна, хьарчийна шад бира цо кучах.

— Сан диканиг, лохьа цхьа коч мукьана а Хадижина.

— Лур яц! Вон ю иза!

— Хъала а, охъа а ас дохор ду-кх хъан и захало.

— ХIун ду ахъ дуьйцург? Хьеръяьлла, хьо, шайтIа? И эхъ дай-на хабар хIунда дуьйцу ахъ соьга? — Кхо ластийна шед юьхъ тIе кхийтира йоIана.

Азмана, хадош санна, ша лазийнехъ а, мохъ ца хъаькхира. Лазаро чIичкъашка-м яхийтира. Кхоссаелла некъах дехъа а иккхина, ницкъ ма кхоччу сиха дIаедира иза. Къудоз, шед а тухуш, говр тIаьхъа хъаькхина, йоIана къинхетамза шед етта волавелира. Куьйгашца корта а лобцуш хъалхара дIауьдура иза, амма мохъ хьобкхуш орца ца дохура. ТIаккха охъаюьйжира.

Говра тIера охъавоьссира Къудоз.

— ХъалагIатта, цIа гIо!

— ГIур яц со! — Iадош санна мохъ белира йоIе. — Е со! — хъала а иккхина, дена дуьхъал йолаелира иза. Дукха оьгIазъяхар-на ши бIаьрг суйнаш туьйсун бара цуьнан, хъекъало тиларчу йигча санна, кху минотехъ цхъана а хIумнах кхобруш яцара иза. — Е!

ОьгIазалло хьере вира Къудоз. Дарвеллачу цо ластийна йобIан бетакх буй туьйхира. Иза, багах аз ца долун, охъаюьйжира. Меженаш дIа а хецна, доьIун са а доцуш, йоI гича, жимма саметта веарг да:

— Елла техъа хIара? — хаьттира цо ша шеге. Кхеравеллачу цунна дегIах шийла хъацар туьйхира. Цо меттахъайира йоI. Детталун дог а, доьIун са а ца хаалора цунна. Iадийча санна дIа-схъа хъаьжира хIара. Гуш цхъа а адам дацара. ЙоI схъаэцна каде нуьйра тIехъа а йиллина, некъ тергал ца беш, говр цIехъа хаькхира цо. «Ва веза дела, цхъанна а ма гайта ахъ со», — дагахъ долун.

30

Йиллинчу хенахъ Терка тIе — хийисте вахара Майрудди. ДIа-кхаьчча бухахъ я Хадижа а, я Азман а яцара.

— Хъалхе веана со, — бохург дагадеара цунна. Терк чIогIа дистина, даьржина догIура, башломахъ ло дашарой, хиллачу йоча-наший алсамдаьхнера цу чуьра хиш. ХIордах дIакхета тIех сихдел-ча санна чехка дара церан охъаэхар, ша тайпана мукъам болун яра хин гIовгIа. Тамашийна, инзаре, буьрса, сийлахъ-доккха хета-лора иштта охъадогIу Терк. Цунах даима а самукъадолун, цец-вуьйлуш, цуьнан ницкъах тамаш беш, цуьнга хъежарх кIорда ца деш а волу Майрудди вахана берда йистте сийначу бай тIе охъа-хира, ши ког чу а оллош. КIорггерчу ойланашка велира иза.

Иштта Iаш ах сахъ а, сахъ а хан елира. Амма шина йоIах цхъа а гучуйолун яцара. Суйрангахъа лестира. Мехкарий хи тIе богIу хан чекхъелира.

— ХIинца цаьрга хьобжийла дац, и шиъ хIокху хенахъ кхуза йогIур яц. Цхъаь хилла йисина и шиъ... ХIун хилла? — оцу ойлан-

ца хийистера цIехъа, юьрта вуха вирзира Майрудди. БогIушехъ цкъа хъалха шайн чу вахара иза.

— ...Хьо стенгара богIу... ма бос байна ву, корта-м ца лозу хъан? Хьс хобттуш бара-кх Хъасанний, Iусамний, Вахий... — элира нанас кIант чуволлушехъ.

— ХIун бахара цара? Стенна баьхкинера уьш? — сихха хаьтти-ра кIанта.

— Шаьш юьртан Совете а, милице а дахана, хье ца луш схъа-догIу, хьобга чохъ саца, элира цара, — жоп делира нанас.

— Дика ду, мама, баркалла.

Ненан кийра цIе кхерстира, цуьнан дагна хаалора кIантана хIуьа а цхъа цатам хилар, цо цуьнан сагатдар. Цу тIе, кхуьнан доттагIий а бара, гарехъ, цхъана гIуллакхо сагатдина, сихха дIа-схъа уьдуш. Амма хиллачу дуьхъе кхиа ца гIюьртира нана, кIен-тан ойланаш юкъах яха ца лиира цунна, хаара цо тIаьхъо дерри-ге а ша дуьйцур дуьйла, хIумма а лечкъа а ца деш.

— ХIума яахъ, Майрудди, ас курзанаш хъалхаехкина хьуна, — элира нанас.

— Меца вац со, мама, — жоп делира кIанта.

— Муха вац, хьох Iуьйрана араваларх ву? Шеллур ю-кх уьш.

Ненан дог ца дохо, дог а ца догIушехъ, кIеззиг кхача биира кIанта, тIе гIалмакхойн чай а молун.

Пенах кхозучу сахъто горгали туьйхира суйранна итт сахът да-лар хоуьйтуш.

— Ванах ма хъебелла уьш? — элира Майруддис меллаша, ам-ма нанна хезира и дешнаш.

— Са ма гатдехъа, ХъасанагIар-м хIинца схъакхочур бу хьу-на, — кIантана синтем беш йистхилира нана. Цуьнан дешнаш бакъдеш санна схъакхечира Хъасан а, Iусам а, шайца юьртан Со-ветан секретарь Висхан а волун. Уьш чубовллушехъ сихвелла хаьттира Майруддис:

— ХIун ду арахъ?

— Схъахезарш ирча хIуманаш ду, — элира Хъасана.

— И бохург хIун ду? — хаьттира собар кхачийначу Майруддис.

— Цхъабслчара дуьйцу молла Къудоза шен йоI Азман йийна бохун, ткъа кхечара боху Зубайрас къайллах а, нуьцкъашха а Ха-дижа молла Къудозе маре елла, цо иза цхъанхъа дIалачкъийна, Iедал тIаьхъа далахъ а аьлла, — жоп делира Хъасана.

— Тхо хIинца хилла комсомолан райкомехъ, йоцначу хенахъ бюрон заседани гуьйира Вахас, хьо вацара цигахъ... ванах хьо стенга ваханера? Масех сохътехъ лийхира оха хьо, цхъанхъа а ца карош, — вистхилира Iусам. — Царех хилларг билггал хуун дац, амма Азманний, Хадижий цхъанхъа а карош яц, яхана меттиг ху-ун бац, хилларг къайле йолун ду. Амма комсомолан райкомо ду-кхах болчу комсомолхошка а, жигархошка а хIинцале хьокъала

боллу хаам а бина, уыш цу шина йоІан лар талла, хиллачун дуь-
хе кхна тІаьхьа а бевлла.

— ГПУ-н белхахой а оцу гІуллакхана тІаьхьабевлла бу, — эли-
ра Хьасана.

Вист а ца хуьлуш, гІайгІане корта а оллийна Іара Майрудди.

— Майрудди, хьуна хІун хета? Ахь хІумма а ма ца олу? —
хаьттира накъосташа.

— Ала хІума дац, со дикка декъана бехке ву, нагахь оцу ши-
на йоІана цхьа бохам хилахь... Ас оцу сахьта шуьга а, ГПУ а бан
безза хаам цабина... — гІийлла элира Майруддис.

— И бохург хІун ду? Хьо стенна бехке ву? — цецбевлира на-
къостий.

Майруддис дийцира Азман Іуьйранна ша волчу яр а, цо шег-
бинчу хаамах лаьцна а, ша цунах мелла а шек хилла хилар а,
тІаккха Азманний, Хадижий Терка тІе хийисте яре хьобжуш ша
эрна хан яйар а.

— Иштта гІалат сайгара дер ду моьттуш хилла вацара со.
Шен хеннахь орца ца даьккхира ас... ХІинца тІаьхьа ма хилахьа-
ра, — гІайгІане дош дерзийра Майруддис.

ТІаккха накъосташа Майруддина ма-дарра дийцира ши йоІ —
комсомолхо лаха а, цу шиннах хилларг хаа а, дан оьшуш долу
гІуллакхаш дан а комсомолан райкоман оперативни группа вов-
шахтсхаран а, цо бан безачу белхан плана а хьокъехь.

— Опергруппан куьйгалхо билгалвина Азамов Ваха, замести-
тель — хьо, ткъа членаш — тхо. Болх тховссахь дІаболо безаш бу,
хІара кехат ду хьобга Вахера, — элира Хьасана.

Кехата тІехь ма-дарра билгалдохуш дара яйна ши йоІ-комсо-
молхо лохуш комсомолхойн опергруппо сихонца дан оьшуш долу
гІуллакхаш. Иза дешначул тІаьхьа, ша хиьна Іачуьра хьала а
гІоттуш, Майруддис сацамболлуш элира:

— Дика ду, накъостий, доллучух а кхета со. Со кийча ву, ле-
хам а, таллам а дІаболо беза. ХІинца вай арадевр ду.

— Майрудди, накъостий меца хила а тарло, ког арабоккхур
бац, цкъа кхача ца биьча, — элира дехьачуьра схьа чуььллачу на-
нас.

— Баркалла, Кийса, бакъдерг дийцича, тахана Іуьйранна дуьй-
на пхьор дааза ду тхо... — вистхилира массарна а тІера Іусам.

— Мама, бакълоь хьо, со вицвеллера, бехк ма билла, — тІетай-
ра Майрудди.

Массо а кхача баа охьахевшира. ТІаккха хІусамнанна даггара
баркалла а аьлла, шайн декхарш кхочушдан бахара комсомолхой.

ШолгІачу дийнахь дуккха а адамаш дара комсомолан райкома-
на хьалха уьйтІахь а, цуьнан кабинеташкахь а. Дукха хан йоцуш

цІечу еттинчу кибарчигех динчу дикачу, даккхийчу, лекхачу цІе-
ношкахь яра райком — районерчу комсомолхойн коьрта штаб. Сий-
сара ерриге а буса болх кхехкаш бара кхузахь, биллина чуьра
арабуьйлуш а, чуобхуш а бара цхьаберш, ткъа важаберш гІаш а,
говрашкахь а цхьанхьа биллина дІа-схьа лелаш. Комсомолан рай-
ком селхана а, сийсара а, хІинца тахана а бІаьхаллин хьолехь яра.
Цуьнан берриге а балхана куьйгалла деш вара комсомолхойн
баьчча, кьона коммунист Азамов Ваха. Йиллина болх беш яра
цуьнан кабинетехь белхан столана гена йоцуш пенах кхозу теле-
фон: хаддаза дІа а, схьа а еттара иза.

Сатоссуш лаьтта, амма цхьа а вац кхузахь садоІуш. Вахин ка-
бинетана сихха чуволу кхо жима стаг, царех цхьаммо хаам бо:

— Накъост райкоман секретарь, селхана яйна хилла комсо-
молхо Азман карийна тхуна...

— Мичхьа, маца, муха? — сихха хотту секретара.

— Иза цуьнан дас дукха чІогІа етта а йиттина, дІа а йихкина,
шайн ото чохь дІалачкьийна хилла, сахилале цхьанхьа дІайига да-
гахь, амма вай цунна тІаьхьадевллий а хиьна, дас иза дІа а яьсти-
на, лулахошка йигна хилла... цигахь карийра-кх тхуна иза... —
дуьйцура Іусама.

— ХІинца мичхьа, мича хьолехь ю иза? — юха а хаттар дира
Вахас.

— Кхуза райкоме схьаялодохь яц, оха иза юьггушехь больнице
йигина, гІолехь ю, амма чІогІа йиттина хилла цунна, ялаза яьл-
ла-кх...

— Хьан бина цунна и болх?

— Цо ша шен да бехке во.

— Молла Къудоззий?

— ХІаа, иза.

КхидІа Іусама райкоман секретарана дийцира шена Азмана
мел дийцинарг дерриге а.

— Цхьадерг со Майруддигара хууш ву, важадерг шуьгара
хии. Баркалла, Іусам, — элира Вахас.

КІеззиг ойла йиначул тІаьхьа, гІайгІане хиларца Вахас
элира:

— Молла Къудоз Іедалан а, кьинхьегаман нехан а мостагІ хи-
ларх цкъа а цхьа а шеко яцара сан. Амма шен доьзалхочух а къа
ца хетарх, цуьнца а оццул кьнза хиларх кхеташ вац-кх со.

— Іедале, вайга болчу цабезамо бІаьрзвина иза а, цунах тер-
ранаш, а — элира Іусама.

Оцу хенахь райкоме схьакхечира Майрудди а, цуьнца болу на-
къостий а.

— Салам-Іалайкум, Іуьйре дика хуьлда, — олуш уьш чубевлча,
телефона чухула къамел деш вара райкоман секретарь.

— Дика ду, кхета суна, накъост Дадаев, баркалла, — олуш те-
лефон охьайиллира Вахас.

— Ва Іалайкум салам, накъостий, шун а хуьлийла Іуьйре дика. И соьца къамел динарг ГПУ-н уполномоченни Дадаев вара, цера-ран белхахой а бу вайна гІо деш. Къудоз цІахь а, юьртахь а ца карийна боху, Зубайра а ваьлла цІера... Хадижа йолу меттиг цкъа-чунна кароза а, цунах хилларг хууш дац, амма Дадаевс чІагІдарехь, иза дийна а, могаш-маьрша а йолу куц ду, — олуш дерзийра секретара.

— Эццахь:

— Чуван мегар дуй? — олуш, сихха чувелира цхьа накъост, ше-ца цхьа жима зуда а йолуш.

— Мегар ду.. — олуш дІахьаьжна райкоман секретарь шена гучу суртах ца тешаш, цец-акъ а ваьлла висира. Цецбевлла бисира чохь болу кхиберш а.

НеІарехь ела а йоблуш, лаьттара Хадижа, шел хьалха чуваьлла Говзин Дауд тІехьа а сецош.

— Мичхьа яра хьо, «едда яхнарг»? Мила ву хьо паргІатъяьккхи-на кьона турпал? — хаьттира самукъадаьллачу Вахас.

Хадижа йист хилла ялале Дауда, бегаш а беш, жоп делира:

— ХІара йоІ-сту карийнарг, мостагІашкара схьаяьккхинарг со ву! ДІаэцал хІара могаш-маьрша а йолуш. Ткъа суна кехат-вексал ло и чІагІдеш, законехь хила ма деззара тІе мухІар а тухуш.

— Бакъволу кьонах ву-кх хьо, Дауд. Тхан доккха баркалла хьуна!

— ХІа-хІан, деккъа цхьана баркаллек чекхдер дац гІуллакх, цхьа чептар я чайник чагІар мукъана а эца дезар ду.

Берриш а белабелира.

— Иза вайга далун дерг ду-кх Дауд. — Начальник ша а, гІад ваххана велавелира. — ХІара мичхьа карий хьуна?

— Со-м вацара хІара лобхуш. Хетарехь, Хадижа ша хилла-кх со санна волу кьонах лобхуш...

Бакъдерг а, шеггара дагалаьцнарг а издеш, дийца волавелира Дауд.

— Со вара доьрчашка хьажа а, Іуьйранна сазанаший, ешний чаьнчикх етта вобдуш. ГІеххьа ижу а яхьаш цІа вогІуш вара со, ткъа тІаккха... ХІа-хІа, цхьадерш-м кхузахь дийца обьшуш а дац.

— Совнах дерш дита, Дауд, йоІах дерг дийцал!

— Ва-нах, иза муха дара?.. АхІа, со вара хьуьнхяхь паргІат схьавогІуш, дуьхьал долчухула бохуш, кІеззиг багахь узам а беш. Суна-м ца хаьа хІара мичара схьаелира а, дІахьаьжча, хьалхалаьт-таш яр-кх Хадижа. Со хІара дала сайна даийтина малик ду моьт-туш виснера. Ас кхуьнга хаьттира: «ХІай, йоІ, ахь лелориг хІун ду? Стиглан Іаьршашка хьала-м ца яьллера хьо? Ерриге а юьрт ма ю хьуна орцах яьлла, хьо лобхуш. Нехан са хІунда гатдо ахь? Вон хІунда лела хьо? Хьо-м ца хилла яйна». «Дауд, бехк ма билла, кхин йодур яц со, шун са а гатдийр дац», — аьлла, кхо жоп делча,

ас хІара «йийсаре» а ялийна, шуна тІе ялийна-кх. И бехк бу-кх сан.

Даудан карахь «маузер» гича, вуно обгІазвахара Ваха:

— И хІун тапча ю, мичара яьлла?

— Собар... Сайна Хадижа карийча, хІара а эцна Рамзанан цІен тІе вахара со, ткъа иза а, цуьнан кІант а цІахь вацара. Цуьнан зуда Кийса, баркалла аларан метта, хІинца хьо санна, суна тІече-ха елира: «Хьо, гавур, къанваллалц зуда ца ялош а Іийна, мехка-рий идо ваьллица! Къена гомаш-бугІа, ас йойтур ю хьан болх...»

Ткъа ас шена гІуллакх ма дарра дІадийцича, «Хадижа паргІатъ-ьяьккхина» аьлча, юха а дов деш яр-кх: «Хаьа суна аш зударий «паргІат» муха боху, божарех хІора а ву шен аьтту баьлча зуд-чунна ямарт хир волуш...» — бохуш, суна тІехбеттамаш беш. Му-ха лан беза уьш со санна волчу кьонахчо? Халла са туьйхира ас. Делахь а обгІаз ца вахана со Кийсина, обзда стаг ю иза. Хадижа, ша йинна шен йоІ санна лоруш, дукха еза цунна. ХІа, дика ду, со-м цо, Рамзанан зудчо Кийсас хьажийна кхуза: «Вало герз Іедале дІало!» — аьлла.

— Нийса вайтина. Кхузза стоьла тІе охьайиллал тапча.

— Делан дуьхьа дІаэцахьа, со хІара яа воллу моьттуш-м вац хьо? — Дауда стоьлан йистте охьайиллира уьттаза йолу тапча. — ДІаэцахьа, Іаба хьайна. Амма бакъду, кхул хаза герз-м гур дац хьуна!

«Маузер» ян а яра хаза кечийна: детица, Іаьржа/хи а доккхуш, кхелина мукъ а болуш. БІаьрнегІар тухучу ханна ша хьаькам хи-лар, хІинца шега лер диц а делла, берриге а тидам тапчина тІе-бахара Вахин. Схьа а эцна, воккхавеш карахь иза ловза а йинна, юха а аз ойуш, элира цо:

— Де-буьйса бен хан яц хІара кхийсина.. Кхо патарма ца тоьу... Хьан кхийсина хІара?

— Аса, — жоп делира Хадижас.

— Ахий? — ца тешаш дІахьаьжира Ваха. — ЙоІ, эшац суна хьан бегаш... — И бохург хІун ду? Хьуна мичара яьлла тапча, цу тІе хІара санниг? Хайий хьуна Советан Іедалехь бакьо а йоцуш герз лелор бехке деш дуйла?

— И тапча сан яц, — элира Хадижас.

— Дика ду. Делахь хІета, накъост Идрисова, схьадийцал дер-риге а ма-дарра.

— Дуьйцур ду ас-м... Стенна лечкъадо?

Иза дара пхьуьйра хенахь. Учи цІанъеш йоллучу Хадиже чу а кхайкхина, кІеда-мерза, амма хадамболлуш Товсарис элира:

— Хьажахь йицъеллера хьуна со; хІинца дагадеа-кх... Же, си-хо елахь, Хадижа, дІо Маканехьа араболучу некъан йистера ЦІок-

кар бевзий хьуна? Бевза, дика ду, хлан сихха хлара тускар дла-хьол цаьрга, Цюккин зудчуьнга длао.

Йо! кхеташ яра дуьхьало ярх гуллакх хир доцийла. Хан яьлла лаьржа буйса хиларна цо бо кьажабора ша генна дла эвланесте яха. Хетте а яхара иза. Ткьа длаюьдуш, хлара дикка гена а яьлла, аьхка Терк дистича хи хуьлчу гламаран орах дехьа а яьлла, шина а аглора лубстта акацин дитташ долчу кхоччушехь цлеххьана, лаьтта бухара схьаваьлча санна, йоблана дуьхьал велира кхо стаг. Сихонца тебеттабеллачу цара схьа а лаьцна, бага горгам а йобллина, бляьргана дуьхьал йовлакх а диккин, ког-пхьарс дла а диккина, цхьа хлума коьртах тоьхна тхьуз а йина, таьлсаш санна говран букьа те длаихкира. Тлаккха новкьа чехкка длахаьхкира цара дой.

Цхьа хан яьлча саьметта еара йо!, амма меттах ца хьалора иза. Береш парглат боглура, бист а ца хуьлуш. Иштта бехха, хетарехь, шина сохьтехь некъ бира кхара. Тлаккха шерра хаза дуьйлира лета жлаьлеш а, ека нлаьпеш а, хлорш цхьана юьрта кхочуш бара.

Нуьйрана тлехула пурх гуьллучу Хадижин дерриг дег! лазадора говр маса мел ели. Карара яла глорташ, ницкъ ма-кхоччу меттахьа дагахь, лаьхьано санна, дег! сетто глортира йо!, амма члогла дла-йихкина хиларо сецайора. Бакъду, куьйгаш парглат дара. Цхьа онда хлума яра цуьнан плендарех етталуш, новкьарло еш, лазош. Эххар а шен парглатдаьлла аьтту куьг цунна тлехховдийра йола, и хлума новкьара длаяккха дагахь, ткьа иза, деха чимчаргла а тесна, дечиган хумпларна чохь, беречун кочахь кхозу уьттаза йолу тапча хиллера. Меллаша, хумпларан вета а баьстина, тапча схьайицира Хадижас. И деглаца длаалачкыйна йоллушехь, цлеххьана говраш саца а йина, нуьйра тлера охьа а эцна, Хадижа чуйигира цара.

Цхьана готтачу, цхьа вон хлаваь долчу цла чу кхоьссира йо!. Йогуш маьхкдаьттанан лампа а йолуш, схьа а ястаза цленкьахь гуьллуш яра иза. Кьайллах цунна тергалвелира ша ядийначех цхьаь.

Доккха деха верта белших а тесна, бляьргаш бен ца гуш башлакх а хьарчийна вара иза. Юххехь лаьттачу йоккхачу стагана те а вирзина буйр дира цо:

— Хьо кхузахь кхуьнца саца, сан накьосташа арахула гларол дийр ду шуна.

Саметта еача кхетает. Со гуш ву-кх, ша хьанна ялийна хитча, кхо хитто долу сурт! Маре-м вон ца нисделла кхуьнан. Хьажахьа моллина нисделла хлара мас-малик!

— Хлан, сан хьомениг, — элира йоккхачу стага, — глаттал, схьа-кхачна хьо, — Хадижина хезара кьеначу зудчун, багахь цергаш ца хиларна, шок а етташ долу шога аз. — Эга ма йо хьо, кхераелла хьо, сан диканиг? Кхерайла ца оьшу, бусалбан йижарий болчу кхачна хьо.

— Мичхьа ю со? — хаьттира Хадижас.

— Дала йиллинчу меттехь, хин волчу майрачо хаьржинчохь

ю, — жоп делира йокхачу стага, охьатаьлна шен боккха, тхьоз санна горга, цлен мара гучу а боккхуш.

Хьалглатта глортира Хадижа, амма глатта ца елира, дег! дазделлера.

— Со, хлунда ялийна кхуза?

— Аса ма-боху, сан диканиг, маре ялийна. Йоккхаехьа хьуо иштта дикачу стагана кхачарх. — Шен озачу куьйган дуткьа, деха плелгаш йоблан юьхьте а хьаькхна, элира зудчо. — Остопираллах!, хьо санна кьоний, хазий йо! хир а яц-кх! Цхьана хенахь со а дера яра иштта хаза а, товш а. Шераша якьийна, вонаша хазалла яйина. Дахар атта дац, кохьар санна деза ду иза вортанна тледилича... Шовда а хуьлу цлена, ша доккхачу хих длакхетталц... Кьона долуш вайна хета даима а малх хьаьжна декхна денош хир ду, ткьа зудчун дахарехь дукхах долу денош кхоьлина хуьлу. Хьайниг-м, диканиг, ца хила а тарлой иштта... Массарна а делан кхиэл ю, цо яздинчух цхьа а вер вац. Собаре хила хьо, сатоха, дела хьобгахьа вала а тарло...

— Хьанна ялийна со? — хаьттира Хадижас.

— Стенна сихьелла хьо? Хуур ду хьуна.

— Со лууш яц цхьангга а маре яха.

— Иза-м, сан дашо бляьлиг, хлора йола а олий. Тлаккха майрачун караяхча сихха караема. Хлораннан а раг! ю, хлинца хьайниг тлеххачна. Шек дла ма яла хьо. Хьайниг-м дика стаг ву хьуна, наха члогла сий деш, лоруш волю. Цу те мац а йолуьйтур яц цо. Хьо даггара езаш ву иза...

— Мила ву иза?

— Сих ма ло-хьа. Клеззиг сатоха. Далла хастам бе ахь иза хьайна нисваларна.

— Йоккха стаг, хетарехь, дика стаг ю хьо, дахар зийна а йолуш. Гло дехьа суна, кьахетахьа сох, длаяхийтахьа со.

— Иза муха мегар ду?

— Хьайн тидамза чуьра араялийта со.

— И дан яьхьар яц со, сан диканиг. Цу те арахь а хьо ларьеш хир бу.

— Со ерах, иза мила а велахь а, оцу стаге маре глур яц-кха со!

— Ма е иштта члагло. Хлинца кхузара яха меттиг бац хьан. Цул хьайна кхача баа. Майра-м кхано везавала а тарлой, и санна волю кьонах-м муххале а.

— Иза цкьа а везалур вац суна. Баба, делах тешаш стаг ю хьо, делан дуьхьа длаяхийта со! — Хадижа ша йолчуьра дегла те нислуш хлортира.

— Мичара, мичара, чехкка хьо йолчу охьахаалахь, — кьена зуда кхераелира. — Суна ен кхерам тесна, нагахь ас хьо тесна йитахь. Яха меттиг бац хьан. Хьо-м хлинца нехан куьйгаш кхетта, нехан зуда юй. Жеро лорур ма ю хьо. Хьо хьан юьгур ю кхул тлаьхьа? Тета еза делан кхоьлана.

— И хир дац царна а, я хьуна а!

Йоккха стаг дла а теттина, араэkkха гюьртира йоI. Эццахь охьа йоьжначу тапчано тата даьккхира. Йоккха стаг кхераелира:

— Ватта дела, лаза-м ца йи хьо? Хиун ю и охьайоьжнарг? О, дела, тапча...

Хадижас ка тоьхна схьанйцира герз, иза цуьнан буйнахь гина йоккха стаг, кхин а кхераелла, охьаюьйжира.

Гарехь неIарехь а, корехь а стагга а вацара. Арахула зайл боьллина неI белш тоьхна халла дла а йиллина, йоI цIеххьана чуьра аранккхира.

— Ва дела, орцах довла.. — гIийлла мохь белира йоккхачу стаге. Цуьнан цIогIа хезна аралилхира дIанехьа йистерчу чохь хIума юуш Iаш хилла божарий.

— Схьалаца, ма дахийта и йилбаз!..

Схьалаца!

Амма Хадижа-м араэkkха кхира.

— Ма ялийта карара! Тохий йожае, хIай кIиллош! — бохуш мохь хьоькхура божарех цхьаммо.

— Баккхал соьгахьа кхин ког! — элира Хадижас, дарьелла ча санна, божаршна дуьхьал а йирзина, — Ас дохур ду шун синош! — Уьттаза йолу тапча тIе а ерзийна, лога тIе пIелг баьхьира йоIа.

— Ас ца элира шуьга, — иза йилбаз ду... Хьусен, хьайниг яц и тапча? Юьйлина юй иза? — тIечехаш, чуьравелира юха а воккхах верг.

— Ю, — аьлла жоц делира вукхо. Йоле буьрса мохь а тухуш: — Охьайилла тапча! Цхьа зулам дан йоллу хьо.

— ТIе ма гIерта, неIалт хилларг, ас вуьйр ву хьо! — майрра дуьхьалйирзира йоI, тапча оцу стеган некха тIе а ерзош.

Божаршкахь цхьа а герз дацара, ткьа царех воккханиг цхьа хьокха схьаэца охьатаьIашехь, цунна когашна хьажийна тапча туьйхира Хадижас. Чов хилларг цкьа хьала а нисвелла, ткьа ша волччу охьавахара.

— ШайтIа, охьакхосса тапча, яла карзахьаьлла хьо, — мохь туьйхира шолгIачу стага.

Шок а тухуш, лерган юххехула чекхбаьлачу хIоьо коьрте бIагор байитина иза а юьстах иккхира, ткьа кхозлагIниг, кхеравелла, рагIу кIел иккхира. Цул тIаьхьа Хадижа кетIахьа сикха дIа-едира.

Кертахь йоккха гIовгIа яьккхира жIаьлеша. Топ а карахь неIарехула юха а гучувелира божарех цхьаь, амма даьллачу герзо вохийра иза... Хадижа дIаедира, оццу минотехь цуьнан бIаьрг кхийтира гоьзанах дIа а тесна, тIера нуьйр дIа а яккхазла лавттачу говрах. Сикха схьа а яьстина, тIе а хиьна, чехкка дIаэkkхийтира цо иза. Говр, лекхачу кертана тIехула а иккхина, маса дIаедира. Дерриге а иза хилира бIаьргнегIар тухучу юкьана. Жима йолуш дуьйна говрахь лела Iамарх пайда белира йоIана.

— Саца, юхаерза, ас топ туху хьуна! — Хадижина тIаьхьа мохь а тухуш, топ кхоьссира божарех цхьаммо.

Бодашкахь гуш хIума дацара. ТIехьашха дуьйлу герз, туьйсу кхерам тергал а ца беш, говр ма йоьдду хьуьнах чу боьдучу новкьа дIахаькхира йоIа. Дуьхьал хьоькхучу мохо юьхь ягош санна хеталора, юьйлучу тоьпан даьндаргаш, шакарш а етташ, юххехула чекхьоьйлуро.

Стелахьаьштиг санна сикчу дино вуно чехка кхачийра йоI Лакхарчуй, Лакхарчуй шина Неврена юккьерчу хьуьнха. Цигахь мелла а сапаргIат елира Хадижа. Цхьа дитт дуьхьал а лоцуш сецира иза, тIаьхьабогIурш тергал беш.

— Дика ду тапча еса йоцуш. Атта кара-м гIур яц, — элира йоIа ша-шега.

ЙоIана тIаьхьабевлларш хьуьнчу бахка ца баьхьира. Амма йоI дикка Iийра кIелонехь. Шена лобруш таьхьабевлларш шена кхин тIегIерта хIуьттущ ца хиларх, кхетта йоI, говр дIанехьа ца гун йолччу дIа а тесна, хьуьнхахь готтачу новкьахула Теркан бердан йистехьа яхара. ТIаккха цу бердана гена йоцучу гIайри тIе елира. ГIайре тIехь шортта серийа дара, буьйда эрз а, лекха яьлла буц а яра. Кьайла яла меттиг шортта бара.

Циггахь, доллучех а кхоьруш, яьккхира цо и буьйса, ткьа садаьржаш, адам меттахьале, юьртана лахаюкьана гена боццуш болчу лекхачу бердан агIора дIаяхара йоI.

Серла йолуш лавттара, амма гучудолуш дацара цхьана а стеган гIаларт. Эххар а мичара вели ца хууш гучувелира цхьа лекха стаг, цхьана белш тIехь аьчган лом санна хIума а йолуш, вукха белаш тIе оьллина тиша таьлсаш а, карахь шада а долуш, коьртахь мангал куй а болуш.

Кхераелла егош, ша йолччохь дIатебира Хадижа. Важа берда йистте а кхачна, шадий, таьлсашший охьа а дехкина, тIехулара коч-хеча дIа а даьккхина, чухула духучаьрца хи чу велира. Ша хьалха тIенисвелла до берда тIе баьккхира цо.

Цуьнан хIора гIулч, цо дийриг дерриге а леррина тергал а деш, юьйлина тапча цуьнгахьа дIа а ерзийна Iачу йоIана, вевзира доьрчашка хьажа веана Дауд. Шега муха болу ца хууш, мохь белира цуьнга:

— Ва, Дауд, леш йоллу-кх со, гIо дехьа суна...

Ша волччохь лацавелира иза. ДIа-схьа хьажарх гуш адаман цхьа а гIаларт дацара. «Ой, жинаш ду техьа уьш, со Iехо, тило гIерташ?» — шеко иккхира динах тешаш волчу цуьнан дагчу, амма кхера ца велира иза. Массо а агIор дIа-схьа хьоьжуш Iачу цуьнан лерге кхечира тохарчул дикка гIийла аз:

— Хьала ца гIаттало со... гIо дехьа суна...

Аз хезначу агIора дIаволавелча, гена валале хIара тIелоттавелира буьйсана шелъяларна егош, тIех гIелъелла хьалаайаяла са доцуш, лавтта дIалетча санна Iуьллучу йоIана.

Дийнахь кхузза-добазза кхача баор бу, ашчул а доггах гIайгIа беш уьш Iалашбийр бу, шарахь шозза-кхузза отпуске цIа а бохкуьй-туш.

— ТIаккха-м цхьа некъ а бу, — элира оццу стага.

— Шайна деша бахийта лууш болчийн цIераш яхал! — элира юьртдас.

Комсомолан ячейкин секретарий, юьртан Советан секретарий масех жимачу стеган, Хадижин цIераш ехира. Гуламан бартаца уьш берриш а деша бахийта магийра.

Майрудди Дона тIерчу Ростов гIала рабфаке деша вахийта ма-гош бинчу сацамна тIехь иштта дешнаш дара:

«Теркайистехь дуьххьара пионерашкий, комсомолей, бевллачех цхьаь, юьртан а, округан а комсомольски организацийн уггаре а тоьлашха волу жигархо, колхозан хьалхелелош волу белхало, коллективизацигахьа а, йоза-дешар ца хаар дIадаккхарехьа а волу хIайттараллин кьийсамхо...

Оха, цхьабарт болуш доьху хIара деша дIаэцар...».

Иштта чекхбелира гулам. Адамаш дIаса декъаделира, вовшашка кьамелаш а деш!

— Къа ду-кх церан, нагахь цигара гIоза-декъал уьш цIа берзахь а, гIазакхий а хилла богIур бу-кх уьш.

— Далла хьалха кхана къемат дийнахь царех жоп дала дезарш церан дай бу.

— Бодане нах ду вай, цундела ца лаьа вайна вешан берех ада-маш хуьлийла.

— Дешаро хьекъал, оздангалла ло стагана.

— Гуттаренна а дIаяьлла вай паччахьо а, мехкадайша а да-цийна, вайн цIий мийлина хан. Цкъа мукъана а вай довла мегар дац царгIат? Вайн хила мегар дац вешан хьехархой, лобраш, ин-женераш?..

34

Дахарх самукъадолуш, вовших баккхийбеш, шайн ирсах дозал-ла деш, деша баха шаьш къастор хазахеташ сарахь Терка тIе баха-ра комсомолхой.

Дуккха а ду хиш—цул даккхий а, кегий а. Амма цул хьомениг, хазаниг ца хетара царна. Терк — церан доттагI, дела вара. Цуьнан бердан йистехь бинера, цуьнан хи муьйлуш кхиьнера уьш. Цуьнан хи, ненан шура санна мерза а, хьоме а хетара.

Вайн Лаьтта тIехь дика, башха адамаш дуккха а ду. Ткъа це-ран дегнаша, дукха хьолахь, гуттаренна а хоржуш ерг, царна еза, хьоме хеташ ерг уьш бина, хьалакхиина меттиг ю. ХIетахь иштта меттиг Теркайисте лорура цара.

Баккхий хиллачул тIаьхьа, дахаран кхолламо мехкан муьлхха-чу а маьIе шаьш кхийсарх церан дагалецамехь боккха безам хил-

ла дисира буто сийна, нуьцкъала, шен амал йолуш а, амма ада-машна комаьрша а долу сийна Терк!

Хелхарш деш, иллеш бохуш, эшарш лобкхуш, хаза хабарш дуьйцуш, кехатан а, мерзийн а пондаршца накьосташа лобкхучу нохчийн эшаршка ладобгIуш, «хIетал-металшна» нийса жобпаш далар къуьйсуш хийистехь дикка хан яьккхира цара.

ТIаьххьара а, Теркан Iодика а йина, шаьш духадоьрзуш, бIаьр-гех оьху хиш а сецош, лерина элира:

— Марша Iойла хьо тха сийлахь-доккха нана Терк! Баркалла хьуна, ахь ца кхоош тхуна латтийначу беркатана. Хьо цкъа а диц-лур дац тхуна, хьуна мел гена тхаьш хиларх. Хьанна хаьа, вай кхин маца гур?

Кегирхой берриш а, Терка тIе а бирзина, гора хIиттира: «Iоди-ка йолда хьан, нана Терк».

Оцу сарахь царех цхьанна а дагахь дацара шаьш цу хих гутта-таренна а дIакъаьсташ хилар, иза шайна кхин цкъа а гург ца хи-лар.

Тохара санна самукъне боцуш, юьрта чу а кхаьчна, вовшийн буьйса дика а йина, дIасабахара кегийрхой. Хадижий, Майруддий цхьаьна дисира, шайн тешамечу акхтаргашна кIел.

ШолгIачу дийнахь Iуьйрре юха а цхьаьнакхийтира Майрудди а, Хадижа а.

— Хийисте а далий жимма долало вайша, — элира Майруддис.

Хадижа реза хилира.

Ткъа кхузахь царна гонах дара Iежийн, комарийн дитташ, даккхий сийна гIаш долу кIайн акхтаргаш. Когашна кIел кIеда куз хилла баьццара буц яра.

ДIо генахь шера къаьсташ гуш яра Жангирин хилла хин хьер.

Хаза а, исбаьхьа а дара гонахара Iалам. Иза тахана дуьххьара гуш санна цуьнга тидаме хьобжура хIара шиь.

Акхтаргах дIа а тевжаш, вистхилира Майрудди:

— Хьо сан уггаре тешаме доттагI ю. Хьох къайле яц сан. Мегар дуй аса хьобга сан дагара дийца, хьуна сайн къайле йовзийта?

КIеззиг ойла а йина, жоп делира йоIа:

— Иза хIунда хобтту ахь? Дера мегар ду, со кийча ю-кх хьобга ладогIа.

— Баркалла, Хадижа. Хьол деза, хьоме цхьа а адам ца хета-кх суна.

— Хьо суна а хета иштта...

— Со деша вобдийла лаьий хьуна?

— Хьуна хьайна ца лаьа ткъа?

— Лаьа. Со, хьуна ма-хаьара, комсомолан окружомехь, юьр-тан Советехь, прокуратурехь балхахь а вуьтура, делахь а кIеззиг ду сан хаарш, цкъа рабфак, тIаккха институт чекх ца яьккхича вер вац. Говзанчаш ма оьшу вайн халкъана. Цу тIе сан дай, наний а ду ас кхидIа а доьшийла лууш...

— Ирс долуш стаг ву хьо, иштта дай, наний-х дай хьан.
— Хадижа, хьо а ма хета царна шайн йо! санна.
— Хаба суна иза-м.
— Хадижа, хьо а йолахьа соьца деша.
— Со суо яра, Майрудди, и лууш, дагахь долуш. Хала ду суна хьох д!акъаста. Делахь а хьобца деша йог!ийла хир дац сан, со Соьлжа-г!алахь сокур ю.

— Суна дукхаеза хьо, Хадижа, дукха..., — элира к!анта меллаша, шен дешнаш хийрачарна хазарна кхоьруш санна.

— Суна хьо а веза иштта дукха, Майрудди, дукха хан ю сан кийрахь и безам ч!аг!белла.

— Делахь гуттаренна а цхьаьна боза беза-кх вайшимма вешан кхоллам.

— Ишта а, вуьшта а бозабелла баьлла иза...

Дикка хан йист ца хуьлуш, меттах ца хьовш, вовшашка куьйгаш кховдо ца х!уттуш, лаьттира и шиь.

— Хадижа, — элира Майруддис, — сан ницкъ кхаьчча, ас хьуна дийр а доцуш дика дацар-кх... Д!ора стигал, кьега седарчий, вайша т!ехь долу х!ара латта, гонахара !алам, дерриге а теш х!иттош ас ч!аг!о йо-кх даима а хьуна тешаме, хьанал, муьт!ахь хила.

— Баркалла, Майрудди. Хьох цкъа а шеко ца хилла сан.

Оцу шиммо ондда, даггара дуйнаш биира шайн дерриге а дахарехь вовшашна тешаме хила.

Кхана Соьлж-г!алахула Ростов г!ала деша воьду Майрудди новкъа ваккха барт а хилла, д!асакъаьстира йо! а, цунна т!ехьийза жима стаг а.

35

Гуьйранна нене Хадиже болчу шен безаман хьокъехь хайта юьхьанца бехк хийтира к!антана.

— Майрудди, Хадижа гиний хьуна, шаьшшиь цхьана долуш цхьаьнакхетар хиллий шун? — хаьттира нанас, к!ентан дагара хууш санна.

Иза кхийтира дерригенах а. Цо д!адийцира шений, Хадижиний юккъехь хилла къамел.

— Ма ирс долуш хир дар-кха сой, хьан дай нагахь шуьшшиь цхьаьнакхетча... — элира нанас т!аьххьара дош леррина а олуш.

— Иза хаба суна. Цкъа деша деза, т!аккха иза яло дагахь ву со... Иза а реза ю...

— Вай дела реза хуьлда шуьшинна, делахь кхочуш хир ду-кх асий, хьан дассий кху т!аьххьарчу шерашкахь шеге оццул сатийси-нарг, — олуш, т!е а кхетта, к!ант къевллина, бер санна маравоьл-лира нанас, шена б!аьргех оьху хиш к!антах лечкъо а г!ерташ.

К!ант дикка бехкала вахна хьаьвзира. Оцу хенахь чувелира Рамзан.

— Майрудди, х!инца хьо новкъавоккхур ву вай. Варий, дика дешалахь, ледара ма хилалахь.

— Дика ду, дада.

— Теша со, сан к!ант, дахарехь ахь нийса некъ д!акхобхьург хиларх.

— Ладобг!уш !аш йолчу нене ц!еххьана елхар иккхира.

— Зуда, ахь г!овг!а ма ел, — элира Рамзана.

— Ваьшшиь цхьа дуьсу-кх вайша. Вайша муха !ен деза? — халла аладелира нене.

— К!ант дешна а ваьлла, стаг а хилла, инженеран корматалла а !амийна ц!а воьрзур ву. Т!аккха !ийр ю хьо, цуьнан баьрчче а яьлла, цунах дозаллаш а деш, вайн кьона т!аьхье а хьобстуш.

— Дала мукъалахь, — элира нанас халла.

36

Майрудди Дона хи т!ерчу Ростов г!ала новкъа ваккха Соьлжа-г!ала вокзале бахара доттаг!ий.

Цуьнан вагон ц!ерпоштана коьртехьа яра. Саьрмик санна буьрса, «пух!-пух!» бохуш, буькъа к!ур а туьйсус, д!аэккха кийчча лаьттара ц!ерпоштан яй. Машинисто ц!еххьана хецначу !аьнаро сийначу дахкарна юкъабобхкира перрона т!ера пассажираш, царна к!еззиг дерз а тухуш.

Майруддина го бина лаьттара доттаг!ий а, да а, нана а, Хадижа а.

Стаг новкъа ваккхар даима а ду цунна шена а, ткъа иштта иза новкъа ваккха баьхкинчарна а цхьа ша тайпа дагалецам буьтуш. Вагонна хьалха г!овг!а яьккхина къамелаш дора доттаг!аша, ц!ерпоштан ен к!уьро а, я !аьнаро а новкъарло ца йора царна. Х!ора а г!ертара Майруддига цхьаь ала, иза х!инца д!а а вахана и д!аала ша цакхиарна кхоьруш. Къайллах Хадижа тергалйира цо. Белш чу а сеттош, б!аьргаш хих а дуьзна, цергашца балда а лаьцна, к!антана т!ера б!аьрг ца боккхуш, лаьттара йо!. Елха а ийзош лаьттачу Кийсина юххе т!е а таь!на, цуьнан куьг схьа а лаьцна, элира цо:

— Нана, ма елхахьа...

— Со-м ца йоьлху, Хадижа... иштта... — б!аьргех йовлакх хьаькхира Кийсас.

Дукха хабарш ца хилира денний, к!антаний юккъехь а.

— Варий, к!ант, ледара ма хилалахь, дика дешалахь, — элира дас.

Шозза горгали тоьхча, ехха шок а тоьхна, «чух!-чуфф» бохуш, «йоккха гай» а сийсош, меллаша д!айолаелира ц!ерпошта. Майрудди, сихха вагона чу а ваьлла, куьг лесто велира.

— Марша г!олда хьо, Майрудди, некъ дика хуьлда хьан! Кеха-таш язделахь тхобга...

— Йодика йолда шун, доттагИй! Хадижа...

Сихха болар а эцна, гена елира цлерпошта. Кхарна тоххарехь тлехъяллера доттагI тлехь волу вагон.

ДоттагИй перронера дIа а бевлла, вокзала чу бахара, ткъа Хадижа дикка лаьттира цлерпоштана тIаьхъа хьобжуш, из гучуьра яьллашехь. Цу тлехь дIавахара цунна уггаре а гергара, веза, хьоме волу стаг.

«Йпцъеррий техъа цо со? Йоккхачу гIалахь дуккха а хир ма бу хаза а, хьекъале а мехкарий. Кхин гур дуй техъа тхойши?» — ишт-тачу гIаьгIанечу ойланашка яьлла йол саметта ялийра, чIоггIа шок а тухуш, юххехула тлехьиккхинчу цлерапоштан яйно.

Дукха хан ялале, Соьлжа-гIала нохчийн дуьххьарлерчу, хьехархой кечбечу техникуме деша яхара Хадижа а, кхиболу кегирхой — Баку-гIала а, кхечу гIаланашка а. Иштта дIасхъа къаьстира доттагИй. Цхьаберш — цхъана ханна, важа берш — гуттаренна а.

37

«Чермоева Хадижа Идрисовна — Нохч-ГIалгIайн хьехархойн техникуман студентка...». И дешнаш тлехь долу удостоверени юх-юха а доьшура йоIа. Доза доцуш цунах йоккхаера иза.

Шозза тIекIел динчу цIеношкахь цхъа чоб къастийра кхунний, кхечу шина студенткиний Губина Таниний, Варнавская Нининий. Оцу деношкахь шен блокнота тIе Хадижас дIаяздир: «Соьца цхъана чохь Iаш ю хIинцале сан мерза доттагИй хилла дIахIитти-на оьрсийн ши йол Таний, Ниний. Тахана тхуна тIекхетта Шелара деша еана кхин цхъа нохчийн йол... Цунна а, суна санна, ледара хаьа оьрсийн мотт. Али Юсуповича оьрсийн мехкаршна тIедиллина тху-на гIо дар... Цара-м вуьшта а доллучунна тлехь а гIо до... Со ком-сомольски учете дIа а хIоьттина, классехь староста а хаьржина». Эххара цо сатийсина кехат кхечира йоле Майруддигара. Цо язди-ра: «Сан даггара маршалла ду хьобга, Хадижа... Дика дIанисвелла со, амма деша хала ду... Дайма а хьо дагахь лаьтта суна. Дегайов-хонца дагаловцу ас вайн дIадахана бералла, кхиазхой хилла хан, комсомолехь бина болх... латтийна кьийсам... Иийшана халонаш, хилла кхерамаш... Дика хан хиллера иза, оцо сайна дахарехь онд-да дIаваха ницкъ белча санна хета суна...

Суна лаьа ахь дика доьшийла, хьо могаш-паргIат, ирсе хуьлий-ла... Виц ма велахь со.. Майрудди».

Оцу дийнахь дуьхьал кехат яздира йоIа.

Деша хала дара Хаджина. Цкъа делахь — кхаа шеран про-грамма яра кечамбаран отделенехь шина шарахь чекхъяккха езаш, шолгIа делахь — оьрсийн мотт ледара хаарна ешначу книгех-учеб-никех юьззина кхета таро ца хиларна хало хьобгура цо. И хьал ху-уш йолчу Таняссий, Нинассий кхунний, вукху йоланий оьрсийн мотт шерра Iамо сацийра.

— Хадижа, — элира Таняс, — хIора денна мел лаххара а лер-рина цхъана сохьтехь хьуна оьрсийн мотт шарбеш ас гIо дийр ду хьуна. Реза юй хьо? Собар тоьар дуй хьан?

— Баркалла хьуна, Таня, — жоп делира йоIа. — Реза хилар хетта а ца оьшу... Делахь а хьох эхь хета суна, хIора дийнахь хьо муха «яцор» ю ас?

Дерриге а дешаран шарахь шаьшшиннан тIелацам цхъана а ден-на боха ца бира шина йоIа.

Кечамбаран отделени чекхйолуш оьрсийн мотт шарбелира Ха-джина. Экзаменахь дIа а елла, хьалхарчу курсе елира иза.

38

ДIаделира ши шо. Оцу муьрехь хаддаза кехаташца зIе яра Май-руддин Хадижица. ХIора аьхка каникулашна цIа а воьгура иза.

Оцу хенахь комсомолан обкоман тIедахкарш кхочушдеш дукхах йолу хан ламанан районашкахь йоккхура цо. Хадижа а хуьлура хьехархойн республикански курсашкахь секретаран, я почтехь те-лефонисткин болх беш.

Цкъа каникулашна цIа веьча, Майруддис элира:

— Хадижа, сан денний, нанний хаьа вайшиннан юкъаметтиг. Уьш чIогIа реза бу хьуна. Суна хьо мел еза хууш ю хьо. Гуллакх кхин тIаьхъа ма теттахъа, йолахъа соьга. Мукъа хан йолчуьра ловзар дийр дара вайшимма!

Ехха Iийра йол жоп ца луш. Эххар а элира цо:

— Собар дехъа со дешна яллалц, диснарг ши шо бен дац. Хьо а ма ву кхин а кхаа шарахь деша дезаш...

ЙоьIан дош хадийра кIанта:

— Хилча хIун ду? Ростохахь а ма ю хьехархойн техникум. Да-дас суна тIаьхъавеана волуш цуьнан директорца дийцина, хьо дIа-эца дош делла...

— ХIа-хIа, Майрудди. Кхузахь со йоьлла, кхузахь сан шорт-та дика доттагИй бу. Йитахъа со кхузахь дешна яллалц.

КIентан даг чу шеко иккхпра, бос байра цуьнан, корта хьовзий-ра, гIаьгIане вира. «Кхин карийна цунна», — бохура ойлано. Цу-нах кхетча санна, Хадижас элира:

— Теша сох, Майрудди, хьо воцург цхъа а хоржур вац сан даго. Делахь а дешна яллалц маре яха ца лаьа суна. Дехъа ас бохург, ас доьху хьобга...

Ша дечух ца кхеташ, кIантана мараиккхира йол. Иза кьовллуш тIеозийра цо. БIаьргнегIар тухучу юкъана юхаелира йол, везачу кIантана дуьххьара барт а боккхуш.

— Дукха хан ца йисна, сан доттагI, — элира Хадижас. — Со дешна йоллушехь доккха ловзар хир ду вайшиннан, шортта хье-ший а болуш.

193... шо. ШолгIа шо ду хъехархойн техникум Соьлжан райо-
нерчу Асламбек Шерипови цIарахчу юьрта Дешаран городоке
схъаялийна. Паччахьан Iедалан тIаьххьарчу шерашкахь гIалагIаз-
кхийн эпсарш а, лахара командираш а кечбаран дешаран заведени-
на лерина, коттеджийн кепара а, шозза тIекIел а динчу башхачу
цIеношна чохь Iаш-бехаш а, цIечу кибарчигех шозза тIекIел динчу
даккхийчу, лекхачу цIенойн корпусана чохь доьшуш а бара студен-
таш. Городокана гонаха тIулгех йина еха, лекха керт яра, кхаа
агIор дина аьчган кевнаш а долуш.

Шозза тIекIел йинчу юкъара Iойлина чуьрчу цхьанна чохь хIин-
ца а цхьаьна Iаш яра Хадижий, Таний, Ниний. Оццу цIийнан уьй-
тIахула дIаяра садаIаран а, хелхарийн а майда. Циггахь кинофиль-
маш а гойтура, студентийн, хъехархойн гуламаш а, митингаш а,
ткъа наггахь комсомолхойн юкъара дIайиллина собранеш а хуь-
лура.

Тахана яра кхузахь юкъара дIайиллина комсомольски собрани.
Иза дIайиллинчу ВЛКСМ-н комитетан секретара Арсанукаевс дош
делира техникуман директорна Демушкинна.

— Накъостий, — элира цо, — партин Нохчийн обкомо а, обл-
исполкомо а, комсомолан обкомо а сацам бина Нохч-ГIалгIайчохь
кхин цхьа культпоход дIаяхьа. Цуьнан Iалашо а нохчийн ярташ-
кахь баккхийчарна а, кегийрхошна а юкъахь йоза-дешар цахаар
дIадаккхар. Иза атта гIуллакх дац. Культпоход дIахьур ю кху
дешаран дерриге а шарахь, иза дIаяхьарехь дакъалоцур ду Соьл-
жа-ГIаларчу нефтан институтан а, рабфакан а, вайн техникуман а
студенташа. Вайна билгалйина ламанан Шуьйтан, Итум-Кхаьллан,
Веданан, Ножин-Юьртан районаш а, ткъа иштта шерачу меттера
Урус-Мартанан, Теркан районаш а. Ламанан районашкахь белхан
хьелаш къаьсттина хала хир ду. Амма аша, накъостий комсомол-
хой, дуьххьара кхочушдеш дац хала а, жопаллин а декхарш. Цун-
на тоьшалла ду шух цхьаболчара коллективизаци ярехь а, кула-
кашна дуьхьал кыйсам латторехь а жигара дакъалацар. Партин
обком, Нохчийн областан исполком, комсомолан обком теша хIин-
ца шайна тIедуьллу мехала декхар а аша сийлаллица кхочушдий-
риг хиларх.

Къамелаш дира цхьамогIа комсомолхоша — ВЛКСМ-н комите-
тан секретара Арсанукаевс а, студентийн профкоман председате-
ла Джабаровс а, тIехдика доьшуш волчу студента Самбиевс а,
кхечара а.

Дош делира студенткина Хадижина Чермоева.

— Вай дозалла дан деза иштта жопала, мехала декхар ваьш-
на тIедилларх, — элира цо. — Пурба ло суна хьакъ мадду иза вай
кхочушдийриг хиларх вайн массеран а цIарах тешаман дош дала...

Чохь болчара массара а тIараш детташ, лааман боккхачу аям-

ца тIеййцира тIех дика доьшуш а, юкъараллин балхахь жигара
дакъалоцур а йолчу йобIан-комсомолкин и дешнаш.

Собрани ерзош иштта хаам бира комсомолан комитетан секре-
тара Арсанукаевс.

— Вайн студентех культпоходе яхийта вовшахтоьхна хIоранна
юкъахь итт-итт стаг а волуш йолу ейтта группа, хIоранна коьртехь
хир ву ша дешарехь а, юкъарчу балхахь а дика гайтина волу комсо-
молхо. Цаьргахь хир ю вайн ерриге а хенахь бан безачу белхан
программаш, уьш хIораннан а цхьацца экземпляр луш дIайовкьур
ю. Шуьйтан районе яха билгалйина Наурбиев коьртехь волу груп-
па, Хьалха-Мартанан районе — Дашаев, Шелан районе — Джа-
баров, Теркан районе — Чермоева Хадижа... коьртехь йолу
группаш.

Хадижа а, цуьнца йолу Таня а, Нина а Неврехь сецира, ткъа
ворхI стаг — кегий нах кхечу ярташка хьажийра.

Юьртан Советана, а ВЛКСМ-н райкоман а гIоьнца Хадижас
юьртахь Чалинан цIарахчу колхозан правленийн конторехь вов-
шах туьйхира ликпункт — бахархошна юкъара йоза-дешар ца
хаар дIадаккхарна лерина йолу школа. Бакъду, хала дара цунах
школа ала: ликпунктехь гIеххьа йоккха ши чохь яра — цхьаь бак-
кийчара, важа кегийрхоша дешарна лерина. Чохь цхьа а стол,
цхьа а гIант дацара. Колхозаш экономически гIийла йолу, царна
дуьхьал кулакаший, мостагIаллин нехан кхечу тобанаший жигара
кыйсам латто хала, чолхе мур бара иза.

Юьртарчу классови мостагIаша дарехь гуш ца яхь а, амма як-
кий новкъарлонаш йора адамаша дешарна, ликпунктийн бал-
хана.

Юьртарчу комсомолхошна тIе а тийжаш, Хадижас билгалбе-
хира хьалхарчу роIехь деша богIу болу бахархой.

Ликпункташ дIаелла бинчу белхан жамI деш хиллачу комсо-
молан райкоман бюрон заседанехь иштта дIахьедар дира Хади-
жас.

— Юьртахь болчу бахархойх, бераш ца лерича, 90 процентал а
сов берш цхьана а маттахь йоза-дешар ца хууш бу. Уьш берриш а
цхьана хеннахь дешарна юкъаозабойла дац, ас вовшахтоьхнарг йо-
цуш кхин ши ликпункт болх беш хилахь а. Цкъачунна йоза-дешар
ца хаар дIадоккхуш хир ву веррига а 230 стаг, царех тхан ликпунк-
техь 96 стаг, царех — ах герга кегийрхой. Тхан ликпункте деша-
богIу болчарна юкъахь хир ю 27 кьона зуда а, йоI а. Уьш кIезиг бу,
амма цхьаболчара еш йолу дуьхьалонаш цкъачунна эша ца ло
тхобга...

— Хадижа, — вистхилира райкоман секретарь, — баркалла
хьуна а, хьовца болчу оьрсийн мехкаршна а. Халчу хьолехь боккха
кхетош-кхиоран болх бина аша. Доккха хьуьнар ду оццу барамехь
вайнехан зударий йоза-дешар ца хаар дIадаккхарна юкъаозор... ву-
кха шина ликпунктах цхьанхьа цкъачунна доьшуш ши зуда бен хир

яц, ткъа вукхазхъа-цхъа а. Амма дан дезаш дерг дерриге а дийр ду вай оцу гIуллакхана юкъа алсамо зударий озорхъама.

— Муха ду шун стоьлашций, гIенташций кхачояр? — хаьттира бюрон членех цхъаммо.

— Ерриге а кхаа ликпунктехъ дигъ бен стол а, 15 бен гIант а дац, — жоп делира Хадижас. — Амма деша охъаховша меттигаш кечийна оха — тиша аннаш а лехна, царех еха стоьлаш йина, дешачу а, дощачу а аннех, царна кIел дечиган гоьргаш а, буьйда кибарчигаш а хIиттош деха гIанташ дина, чохъ лато шишанаш долу лампанаш а, фонараш а ю...

— Муха ду дешаран гIирсашца дерг? — хаьттира кхечо.

— ХIора пхеа стагана лерина дешаран книгаш ю, жимма къоламаш а, шекъанца язъан ручканаш а ю, кхоам бахъ тоьар ду тетрадаш а, — цунна а жоп делира Хадижас.

— Дешаран программаш муха хIиттийна ю?

Юха а кхетош жоп делира йоIа:

— Дерриге а хъесапе, тидаме оьцуш хIиттийна ю уьш. Бахархой деша богIур бу шайна бегIийла йолчу хенахъ дийнахъ шина рожехъ, баккхийнаш а, кегийрхой а, зударий а шаьш-шаьш доьшуш хир бу. Болх кхиамца дIабодахъ масех баттахъ цхъана тобанна йоза-деша цахаар дIадаккха таро хир ю.

Ликпункташ яхкарний, цара болх дIаболорний бина кечам, дIадаха дезаш долу цхъацца кхачамбацарш билгал а дохуш, къобалбира райкоман бюрос. ТIеэцначу сацамна тIехъ билгалдоккхуш дара Хадижиний, цуьнан накъосташний йозанца баркалла дIаяздар а, ярташкарчу ерриге а ликпункташна методически гIодар цуьнгий, Танягий, Ниней дехар а.

Чолхечу, яккхий халонаш хаалуш йолчу хъелашкахъ болх дIаболйира Хадижа коьртехъ йолчу ликпункто. Юьхъанца дуьйна деша богIучарна юкъахъ ондда низам хиларе, деша церан лаам хиларе кхача гIертара Хадижа, дикка новкъарлонаш а эшош, оцу Iалашоне кхача таро а хуьлура цуьнан.

Амма хийла дагахъ доцург а нислора... Цхъана сарахъ заняте ца еара цхъа а зуда. Цхъаь, шигъ я масех ца еанехъара-м оцу гIуллакхо башха орца ца даккха а тарлора. Зударий, шолгIачу дийнахъ а ца баьхкира ликпункте.

— Иза эрна дац... ХIун ду техъа хилларг? — шеконо сагатдира ликпунктан куьйгалхочун. Шеца хIинца юьртан библиотекаръ йолу комсомолка Азман а эцна зударий ликпункте цабахкаран бахъана довза яхара Хадижа.

Ткъа хилларг иштта дара: юьртахоша Коллас а, ЯрагIис а, наха ир-кара а хIиттийна, йиттинера шайн зударшна, уьш ликпункте деша лела аьлла.

Цунах кхерабелла кхиболу зударий а ца баьхкинера рогIерчу занятешка.

Кхолладелла хъал моьттачул а чолхе хилла хиллера. Хадижас

шега бехкаш дохуш къамел динчул тIаьхъа, кхетаран метта, карзахваьллачу Коллас йоIана тIе а чехаш, тIехбеттамаш бора.

— Хъажал хъайга, хилла яьлла меташка ю-кх, хьо санна хилийта еза аса сайн зуда а? Суна зуда оьшу, ткъа зуда-хъаькам ца оьшу... Зудчо хIун до дешарх! ЦIа лело а, бераш дан а дешар эшац, дешаро, хьо санна, динах херайоккху, майрачунна муьтIахъ хиларх а херайоккху... ХIан-хIа, сан зуда кхин йогIур яц шу йилбазийн бене...

Кхечаьрца а иштта хилира къамел. Амма Хадижа юха ца елира. Юьртан комсомолхойн, жигархойн гIоьнца бахархойн гулам вовшахтуьйхира цо, дакъалаца дуккха а зударий, а кхойкхуш. Хадижас а, юьртан Советан председателя Матас а, Теркайистехъ дуьххъара комсомоле а, парте а яьлла, ткъа хIинца советски белхахо а йолчу Хамсус а адамашна дийцира халкъ боданехъ а, тIаьхъадисна а хилар серлоной, культурой, социально-экономически хийцамаш барой бен дIадоккхург ца хиларх, ткъа цунна оьшу дешна адамаш: ловраш, хъехархой, агрономаш, гIишлошъярхой...

Дехха къийсинчул тIаьхъа, гуламо сацам бира зударий ликпункте ца оьхуьйтуш цIахъ сецор нийса ца хилар.

ШолгIачу дийнахъ берриге а зударий тIаьхъа ца буьсуш ликпункте занятешка баьхкира.

Кхиамца чекхъелира Нохч-ГIалгIайчохъ баккхийчарний, кегийрхошний йоза-дешар цахаар дIадакхарехъа хилла йолу рогIера культпоход.

Нохчийн, гIалгIайн халкъийн культурни дахарехъ доккхачу маьIне гIуллакх хилла дIахIоьттира и культпоход.

Цхъана а ханна сацар, садалар хIун ду ца хууш шен семана тIехъ хьийзаш ду Латта, цуьнан хьийзарца, цо бечу некъаца сихха дIаоьху хан: де-буьйсанаш, беттанаш, шераш. Хьийзачу лаьтто, дIаоьхучу хено тергал ца бо адамийн кхолламаш, амма хIетте а цуьнца доьзна ду дахар, адамийн хиндерг.

Ткъа Майруддин кхин а ши шо диснера институт чекхъаьккхи на вала. Цунний, Хадижиний юккъера зIе коьрта долчу декъана кехаташца яра. Ткъа уьш цу шимма вовшашка кест-кеста яздора. Иза хIора шарахъ аьхкенан каникулашка цIа воьгура, и хан вовшех ца Iебаш йоккхура цу шимма. Иза тIаьххъара цIавеана волуш кIантанийн, йоIаний юккъехъ ондда барт хиллера Хадижа дешна яьлачу аьхка ловзар дан.

Амма кхолламо йина кхин кхин хиллера. Стохка кIентан цIа-вогIийла цахилира, Эскаран лагершка гIуллакх дан вигарна. ШолгIачу шарахъ Майрудди цIа ца варан бахъана дара дуьненан шолгIа тIом болабалар.

«Сан хьоме Хадижа, могаш а, паргIат а ву со, суна са ма гатде,

со юкѣхъ волчу вайн эскарша паргІатѣяьккхина Малхбузе Украин — Закарпатье... Кестта гур ду вайна, хѣо данма а дагахъ ю суна, гІенах а хѣо дуьхьалтуьйсуну суна, хѣо езар хан мел ели тІеттІа чІагІло сан даг чохъ... Ас даггара дакъалію хѣо дешна яларца, хѣо могаш, ирсе хуьлийла лаѣа суна... хѣан Майрудди». Иштта яздора хІинца ЦІечу Эскарехъ гІуллакх деш волчу Майруддис йоІе.

Юьхьанца хІора кІирнах, тІаккха хІора баттахъ, тІаьхѣо дикканилха догІура кехаташ. Цуьнан бахьана дара иза хІинца ЦІечу Эскарца цхьаьна вайн мехкан малхбузе доза лардеш хиларна, цуьнан мукъа хан ца хилар.

Шина кѣоначеран дахаран, безаман гучудийлар хІинца дуьхьалдІа цу шиннан дегнашкахъ, ойланашкахъ, кехаташкахъ дара.

41

ДІаохура хан. Вайн Даймахкана фашистски Германи ямартлонца тІе а летта, тІом болабелира. Дозанан йнсттехъ гІуллакх деш хиллачу Майруддин эскарго гитлеровцийн дуьхьарлера тохар шена тІейцира.

Хийла наношка, безаршка, йижаршка кхаьчна инзаре боккха бохам кхечира Хадижиг а. Шен гІайгІа екѣа Кийса йолчу яхара иза. Цигахъ, Майрудди дага а лѣцуш, Іаббалц йилхира и шиѣ.

ХІора денна а шен ойланаш дІаязѣеш, леррина долучу шен тептар тІе Хадижас яздира: «...Бохам! Инзаре бохам кхаьчна вайнамакха тІе. Суний, Майруддиний юккѣе нисбелла иккхина тІом... ГІайгІа... го баьккхина гІайгІа. Цуьнгара кхаьчна телеграмма: «ТІом беш ду тхо.. са ма гатде...». Са муха ца гатдо?.. НеІалт хуьлда фашисташна! Майра леталахъ, сан аьрзу! Ма кхеталда хѣох мостагІчун алу! Сан безам, сан ирс, ларлолахъ! Хаалахъ — со хьайга тоха са доцуш хѣоьжуш хилар!».

— Кехат язде ахъ Майруддига, — элира Кийсас. — Язде шен кѣоман, Даймехкан сий лардеш майрра лета... Алахъа, стенна ѡшу адамашна тІемаш? ХІунда бо цара уьш?

Оцу минотехъ чуваяллачу Рамзана элира:

— Акхарошна ѡшу, ткѣа фашисташ акхарой ду. Амма тоьлур бац уьш, халкѣо эшор бу.

— Маца тІекхочур ду техъа и де? — гІийла хаяттира зудчо.

— Кестта дер ду, кестта.

— Дала мукъалахъ... И де тІекхачар доьхуш доІанаш дийр ду ас. Масех де даьлча Хадижас шен тептара тІе яздира: «Чолхехьал ду фронтехъ. Со хІунда яц техъа цигахъ?.. Да а ву цига кхача лууш.

— Майрудди кѣона ву... майра, стогалла долуш-м ву, амма зеделларг дац, тІамехъ вахчавелла вац, — олу цо.

Майруддигара хІумма а дац. Дийна мукъана вуьй техъа иза?

Халчу тІамехъ ву техъа? Чов хилла теша? Вен ма веьхъара иза... О дела. Сан безаман дуьхъа мукъана а дийна висийта ахъ иза!..»

«...Далла хастам, Майруддигара кехат кхечи. Яздан хан ца хуьлу цуьнан. Цо яздо ротан командир ву ша, бохуш. «СапаргІат хила, сан безам. Вайн латта, халкѣ, хѣо а тІехъ, лардеш, фашисташ хІаллак бо оха. Толам а бахьаш цІа доьрзур ду тхо!». Ма доккха ирс ду-кх, сан доттагІ, сан дог, са-хѣо дийна хилар. Байалахъ, хІаллак белыхъ мостагІий!»

Іуьйранна Кийса йолчу еара Хадижа. Цу шинга ша волчу чу кхайкхира Рамзана:

— Схьайѡьл ший ја, ѡхъахаал суна юххе. Со дозалла деш ву сайн кІантах. Хетарехъ, мостагІех доьналлица лета иза. Атта дац цунна а, кхечарна а. Оцу Гитлер-дажална дуьхьал гІаьттина берриге а мохк. МостагІ ямарта, ницкѣ болуш ву. Хало хир ду иза эшо. Ши-кхо шо хан эша а, диѣ шо эша а тарло иза хІаллакваллац. Кѣонахий тахана берриш а декхарийлахъ бу бІаьхойн могІаршка хІитта, фронте баха.

— ХІун ду, стаг, ахъ дагалаьцнаргІ — шекъелира зуда.

— Вониг цхъа а дац сан дагахъ. Паччахъан заманахъ деша а дешна, гІеххъачу гІуллакхехъ а волуш, вон воллуш а воцуш, веьхаш вара со... хІетте со бакѣонца долу адам Советан Іедалехъ бен ца лерина ас. Хьалха цхъа а бакѣонаш яцара сан а, сан халкѣан а. Вайна дерриге а диканиг деанарг Советан Іедал ду. Со тІам тІе ваха воллу.

— Вай дела! — мохъ белира Кийсега. — Ас хІун дан деза? Кѣона ма ю со... со дІа а йоллий гІохъа...

— Собар, собар, зуда. Йѡха ма йѡха. Хѣо хьайн Хадижица Іийр ю, тхойшиѣ цІаваллалц. Иза хир ю хьуна йѡьІан а метта.

— Дада, хѣо воккха ма хилла. Хѣоьга-х военкомато тІе а ца кхойкху, цІахъ Іе мегар дацара? — элира Хадижас.

— «Воккха хилла... тІе ца кхойкху». И ма дийца, йѡІ, цул ала: фронтана бІаьхой ѡшу я ца ѡшу? ѡшу. Эшахъ, со декхарийлахъ ву фронте ваха!

Кхин масех де даьлча, тІом беш долчу эскаре ваха новкѣа волуш, Хадиже элира Рамзана:

— Хадижа, хѣо жима, амма дог дахчаделла ю. Майруддин хІун хир ду хаац... нагахъ, хаац, хІун хаѣа... Ас сайн... тхайн... йѡІ лору хѣо.

ЙѡьІан бІаьргаш хих дуьзира. — Кѣонах санна хила еза хѣо. Хѣо-м цІечу партизанан Идрисан йѡІ яй. Диц ма делахъ иза!

Хадижица иштта кѣамел цкѣа а ца динера Рамзана.

— Дика ду, дада, со ледара ца хила хѣожур ю.

— Кху зудчуьнца Іелахъ. Со я Майрудди дийна вухаверзахъ, дІанисдийр ду вай вешан дахар... — кхин дош ца алалуш сецира иза.

Кхин масех кІира даьлча Идалан аренашкахъ тІемаш беш ву

ша, хІинцале ша цхьамма масех фашист а вийна, шиъ йийсаре а валийна, аьлла, кехат кхечира Рамзанера.

ДІаохура беттанаш. МостагІий, керла ярташ, районаш, гІалана-наш дІа а лобцуш, махкахула чугІертара.

ТІаьххьара кехат Майруддигара деара Сталинградски фронте-ра. Сарпински аренашкахь хала тІемаш беш ду шаьш, бохуш яздо-ра цо.

Сингаттаме яра йоІ, гІайгІано бІарзйинера иза. Дено-дено аз-луш, якъалуш, кхачалуш лаьттара.

Военкомате а яхана, ша фронте хьажор дийхира Хадижас.

— Кхузахь а ю къинхьегаман фронт. Хьо кхузахь а чІогІа оьшуш ю, — жоп делира цунна.

Шен тептара тІе Хадижас дІаяздира: «...Дегара а, Майруддига-ра а цхьа а хаам бац... Ткьа фронт гергга кхочуш лаьтта. ТІемаш бу Теркаца, Мазлаке гІалина юххехь беш. «Дерриге фронтана! То-ламна!» — бохучу кхайкхамца белхаш беш ду тхо. Селхана а око-паш ехира оха. Тахана бІаьхошна совгІаташ кечдира: кхекхий, ке-тарш, йовха пазаташ, даьтта...».

Кхин масех бутт баьлча, иштта йоза гучуделира тептара тІехь:

«Дийнахь а, буса а геннахь хезаш ду яккхийчу тоьпийн а, хІава-эра чукхуйьсучу бомбанийн а тата. Немцой цхьаццанхьа Терках се-хьабевлла. ТІемаш бу БуритІехь а, Малгобек гІалахь а беш... Фронт гергахь ю...»

ТІаккха:

«Деза де! Толам! Гитлеран фельдмаршалан Паулюсан эскарш дохийна Сталинградана тІекхочуш... Фашисташ бухабетташ бу, Гитлер-экханан марш йохийна! Бекхам, бекхам!».

Кхин керла йоза:

«Кавказ фашистех паргІатъяьккхина. Керла толам! Керла хаза-хетар! Амма чІогІа са а гатло тхан. Я дегара а, я Майруддигара а кехат дац».

«Июль... Іеткъаш йовхо ю арахь. Амма дагтІехь-м ша, бода бу. Маржа тІом, маца чекхбер бу техьа хьо? Маца совкур бу техьа зу-дарий марошна, мехкарий безачу кІенташна, йижарий вежаршна боьлхучуьра? Маца чекхьер ю техьа адамашкахь — баккхийчаьр-гахь, берашкахь — йолу гІайгІа? Маца тІекхочур ду техьа тола-ман де?»

Толаман де тІекхача кхин нисса цхьа шой, ах шой диснера.

Іуьйранна бовха кхача а бина, иза хьалха а биллина, баа ка-рах а ца долуш, чухула сагатлуш дІасхьа хьийзаш лелачу Кийсин цІеххьана бІаьрг кхийтира шайн кетІахула дІасалелачу райвоен-коматан белхахочух — эпсарх. Сихха ара а яьлла, кхо цуьнга хаьт-тира:

— ...Хьо... хьо лаа... лелий?.. Мила везара хьуна?

Эпсар ша а воехна хьаьвзира.

Жоп даларан метта хаьттира цо:

— ...Муха дохку шу, могаш, паргІат дуй? Оьшуш хІума дуй?.. Хала хан ю-кх хІара, тІом бу-кх... вонаш Іиттало-кх адамашна...

Оцу дешнаша кхерийначу Кпйсас халла элира:

— Валахьа алий, хІун ду хилларг?

— Собаре хила Кийса... нахана тІеІитталуш гІуллакхаш ду хІорш... Майрудди турпаллица леташ вий... — кхидІа вист ца хила-луш мотт сецира эпсаран. КхидІа-м ала оьшуш а дацара.

Балха яха араььлла Хадижа оцу минотехь тІеІоттаелира Кий-сийний, ирча кхаь бахьаш веанчу эпсарний.

Дог а гІеделла лаьтта охьайоьду Кийса гича, кхийтира иза хил-лачух.

— Нана, нана, самаялахьа, меттайолахьа, уьш-м гІалат бовла а тарлой... бакъ хир дац хьуна... хила йиш яц...

ТІаккха ша а, юххе охьа а хиьна, елха йолаелира иза. Эпсар ког байбина дІавахара.

Кхано юха а дийшира Хадижас кехата тІера дешнаш:

«Шун кІант... Шемилев Майрудди турпаллица леташ, йоккха майралла гучуйоккхуш, доьналла гойтуш воежна Даймохк лар-беш... Данма а сий хуьлда цуьнан!.. Эскаран декъан командир И. Богачев».

Ирча кхаь оцу сохьта баьржира ерриге а юьртахь. Тезета када-маш беш дуккха а адамаш эха дуьйладелира. Амма даима а юьр-тахь хуьлуш долу тезет ца хилийтира Кийсас. Иза ца тешара Май-рудди велла бохучух.

Масех де даьлча, шеглахь хиллачу бохамна, тІедеанчу вонна со-бар каро ницкъ кхечира ненан. БІаьрхиш совца а дина, божарийн санначу лаамца Хадиже элира цо:

— Сан йоІ, хьо а ма елха. Вайшиннах цхьаммо а тамаш бийр бац. Хийла ненан кІант, йоьІан везар ву тІамехь. Вай дозалла дан деза ваьш турпалш кхиорах

Вон вон ду, валаран вон-м муьххале а. Ненан, езачу йоьІан кхол-ламехь, дегнаш тІехь цкъа а ца йоьрзу чов йитира Майруддис.

Сталинградана уллохь Идал-хин шина бердаца йолу чІагІонаш ларьеш дара вайн эскарш. И мехала меттиг, хи тІерачу тІайца цхьаьна хІуьа а дина а дІалаца гІертара фашисташ. Буьйр дара, нагахь и меттиг мостагІийн кара йодахь, тІай эькхийта, аьлла.

И гайтам кхочушбан кечамбеш яра оцу Іалашонна леррина вов-шахтоьхна группа, шена коьртехь ротан командир Шемилев Май-рудди а волуш. Цара уггаре коьрта меженаш йол-йолчу дІахІит-тийра эькхийтаран гІирсаш. Цхьанхьа пружина дІахецча-хьана масех секундехь хІаваэ ирх гІур дара тІай.

ТІегІерташ бара немцой, берриге а ницкъашца вайнаш буха-баха дагахь. Бехха тІемаш бира шина а агІоно вовшашна дуьхьал.

Гобаьккхина гонах Іаьржа кІур хІоттийнера тІееттачу яккхийчу тоьпаша, минометаша, кеманаша, лахха охьа а оьхуш, чуеттачу, лелхачу бомбанаша. Молханан хьожано садукьдора, ткьа аьхкенан бовхачу малхо догІмаш дагадора. Латта дегош, хІаваь, догуш санна хеталора.

Ницкьаш цхьабосса бацара, фашисташ кхузза алсам бара, цу тІе кхачалуш лаьттара автоматийн, пулеметийн патармаш, яккхийчу тоьпийн хІоььнаш. ТІай тІехула шина а агІор дІасалелаш яра санитарни машинаш а, вординаш а, духадовлучу агІор чевнаш хилларш дехьара сехьа бохуш. Хи тІехула лела немцойн катерш а дара дукха гена доцуш, тІе тІом беш. Йоккха йоцу десант йоссийра фашисташа тІайна юххе.

ЦІечу бІаьхоша хІаллакйира иза. ТІай кІел минаш а, эькхийтаран кхиболу гІирсаш а хІитторал сов, Майруддис а, минера Плотниковс а тІайна бухахула шина агІора ца гуш хи чу серашца дІатийсира иттех нуьцкьала минаш. Ган а гуш, тІай долчу тІедеда догІу немцойн катер-кема иккхина, кескаш хилла хи буха а дахара, тІерачу матросашца цхьаьна. Цунах самукьадаьлла вара ротан командир:

— Иштта, иштта отур ду оха шу, Гитлеран йовссарш!

ТІаьххьара духа довла буьйр а кхачна, берриге тІемалой, сехьа а бовлийтина, буьйр дира Шемилевс:

— Эькхийта тІай!

Массо а кхераме йоцчу метте дІахьаьдира.

Сержанта Комаровс эькхийтаран механизман мукь хьовзийра. Цхьаь, шиь, кхоь, итт... секунд... амма тІай ца эьккхара. Оццу ханна тІай тІехь гучуйолу фашистийн танк. ТІай ца иэьккха. ХІун хилла? Кхеташ дац. Юха а тІай тІе йолу мостагІийн масех танк...

— Серий хедда! — мохь болу командире. — Суна тІаьххье! — буьйр до цо.

Эькхийтаран механизм а оьций цунна тІаьхьа воду тІемало Комаров. Немцошна хаало хІара шиь: тІеетта йолайо пулеметаш, автоматаш. Ор чухула ведда вьодучу кху шинна аьтту болу тІай кІел кхача, хаьдда сара хотта. Чехкка юханехьа хьоду ши тІемало. ТІебеш тІом бу... Мохк бегочу кепар инзаре дегадо бухара латта. ТІайна дикка гена валало хІара шиь, амма цигахь хІинца бац вайнаш. ГІеллой, кхин дІа вада де доцуш вужу ший а. Майруддина хаало шена чевнаш хилар. Эцца тІекхочу немцойн танк. Цу чуьра ара а волий, тІевогІу ши танкист. Майруддин эпсаран барзакь а гой, цунна тІехІутту и шиь. ТІаккха цхьаммо вьодий кенистра чохь маьхкадаьтта а дахьий, иза Майруддина тІе а дуттий, сирнак латайо. Лапп олий цІеххьана цІе лета. «Хьа-хьа-хьа» олий, гІадвахана велало ши фриц. Мичара бели, ца хууш дегІе ницкь а беана, стелахаьштиг санна, сиха хьаланккхинчу Майруддис тІекхетий маравуллу ший а фашист, и шиь саметта вале цаьрца цхьаьна юххер-

чу кІоргачу хи чуэьккха иза. Ши немцо, «буркь-буркь» деш, хи буха вьоду.

Сержантана Комаровна а хилла гІеххьа чевнаш. Дикка садаьІначул тІаьхьа, буьйсанна шершаш, текхаш, шолгІачу Іуьйранна вайчарна тІе кхочу иза. Батальонан командире цо хаам бо лакхарчу лейтенанта Шемилев Майруддис тІай оьккхуйтуш а, фашистийн танкисташ бойуш а гайтинчу доьналлин хьокьехь.

Батальон могІаршка нисьеш дІа а хІоттайой, комбатобуьйр до:

— Турпалаллица, Даймахкана, партина хьалха шен декхар сийлаллица кхочушдеш веллачу советски командиран, комсомольцан Шемилевн сийнна! Пли! — цхьабосса кхуз-кхузза автоматаш кхуссу ткьа бІаьхочо.

Цул тІаьхьа язбина бара Майрудди валаран хьокьехь болу хаам.

43

Сацар, кІадьялар хІун ду ца хууш дІаоьхура хан. ТІекхечира Толаман де а! Эзарнаш, миллионаш долчу адамашна ирсе кхачь беара цо, сийлахь-доккха хазахетар деара. 9-чу майхь вовшашна мара лелхаш, доьлуш, доьлхуш, даккхийдеш, гІайгІане, ойлане, дозалла деш дара адамаш.

Даймахко толам баккхарх, гитлеровски Германи эькханан шен бен чохь йохийна горахІотторо, массо а нах санна, йоккха е йора Кийсий, Хадижий. Фашисташна тІехь инзаре толам баккхарх дозалла дора цу шинма.

Делахь а, керлачу хазахетарца, толаман денца цхьаьна цаьрга еара керла гІайгІа: шаьшшиннан уггаре а дукха веза ши стаг дийна цІа верзаре долу тешар юьхьанца мелла а хиллехь а хІинца гуттаренна а дайра.

Церан дахарна, ойланашна, дог-дохийлашна уггаре а кьиза тохар дара иза.

44

Чермоева Хадиджа цкьа юьхьанцарчу школан заведующи, тІаккха бархІшеран школа директор хІоттийра. ХІинца хаалора цунна шен хаарш кІезиг хилар. Цундела хьехархойн институте заочно деша яхара иза.

Сихха дІаоьху вайн дахаран шераш, наггахь духа хьаьвсича, вай теша а ца тешаш. ТІекхечира пачхьалкхан экзамен дІало хан. Институтан актови зала чохь баьццара шаршу тІе а тесна, залачуьрчу ладогІархошна тІе а ерзийна дІахІоттийначу стоьлан йистехеьшина бара экзаменаш дІаэцаран пачхьалкхан комиссин членаш. ДІахьош дара филологически факультетехула чехкьовлуш болчаьргара экзаменаш дІаэцар.

Иттех стаг чекхваьллачул тӀаьхьа, комиссин председателя элира:

— ХӀинца пачхьалкхан экзамен дӀаяла бакъо а, дош а ло вай Чермоева Хадижа Идрисовнина, Теркайнстехь бархӀшеран шко-
лехь оьрсийн моттий, литературий хьобхуш йолчу.

Тийса ца луш, дерриге а хеттаршна нийса, дуьззина, кӀорггера чулацам болу жобпаш делира цо. Иза яьлча, председателя хаьт-
тира:

— ХӀун хета шуна экзаменийн хеттаршна деллачу жобпех лаьцна?

— Хаарийн тӀехдика мах хадор магадо ас, — жоп делира ко-
миссин членех цхьаммо.

— Ас а.. тӀехдика... тӀехдика... тӀехдика... — олуш жобпаш де-
лира кхечара а.

— Пачхьалкхан комиссис тӀехдика мах хадабо институт чекхъ-
яьккхинчу Чермоева Хадижа Идрисовнин хаарийн. Оха даггара декъалио хьо, — олуш Хадижин куьг лецира хьехархойн институ-
тан директора Пахомовс.

— Баркалла, накъост председатель! Баркалла шуна а, накъо-
стий комиссин членаш!

Оцу буса цӀерпоштнекъан вокзале а яхана, Гуьмсехула Новр-
ГӀала йогӀучу цӀерпоштапа тӀехь цӀаяхара Хадижа.

45

Нурид Сийлахь-боккха Даймехкан тӀом чекхбаллалц фронтехь а хилла, дуккхаза а чевнаш хиллачул тӀаьхьа госпиталашкахь а Иллина, некха тӀехь кхозуш ЦӀечу Седанан, Сийлахь-боккхачу Даймехкан тӀеман II-чу даржан ши орден а, масех медал а йолуш, цӀа а веана, Карагандехь Костенкон цӀарахчу шахтехь болх беш вара. ТӀом бахьана долуш институт чекхйоккхийла ца хиллера цуь-
нан. Цундела, болх а беш, заочно деша ваха сацам бира цо.

Хан дӀа ца йохуьйтуш, С. М. Кировн цӀарахчу Казахски пач-
хьалкхан университетан филологически факультетан хьалхарчу курсе дӀаййцира иза. Чекхъелира кхо курс. Цкъа иштта Алма-Ата сессе веана волуш, университетан заочни отделенин инспекторш болчу чувахара «зачетки» тӀе билгало яйта.

— Де дика хуьлда хьан, Валентина Васильевна, — чувелира Гордалоев.

— Диканца вехийла, Нурид Асхабович. ХӀан, схьакхечи кхин цхьа нохчо а...

Зудчунна-инспекторна хьалха хиьна Iаш вара юьхь-сибатаца кьона, амма коьрта тӀера месаш ерриш кӀай а елла, бӀаьргех Iаьр-
жа куьзганаш а долу, Гордалоевна вевзаш воцу, цхьа стаг.

— Майрудди Рамзанович, хетарехь, вовшийн вевзаш хир вац шуь шиь... — элира Валентина Васильевна. — И дош цуьнан ба-

гах доллушехь, деГӀ а лехна, мотт а сецна висира Гордалоев. —
ХӀара накъост Карагандера шахтер ву, амма дешар-м шен корма-
таллехула ца хоржуш, ткъа кхин хаьржина кхо...

Нурид ирахь лаьтташ вара, Майрудди, инспекторан дешнаш ца хезчуха, меттах а ца волуш Iара. Гург гӀан я бакъ ду ца кхеташ, коьртах куьйгаш а хьобкхуш, воьхна висира н шиь ший а.

— ...ХӀара историк, Иилманийн кандидат, тхан университетан керла лакхара хьехархо, Шемилев ву... — Шен дош чекх ца даьк-
кхира Валентина Васильевнас, ткъа хаьттира:

— Нурид Асхабович!.. Хьуна хӀун хилла? Ма бос байна хьан? Ас хӀинца лор кхойкхур ву... — телефона тӀе куьг даьхьира цо.

— Ца оьшу лор... ХӀа-хӀан, хила тарлац ишттаниг!.. Хила тар-
лац! Муха?..

Майрудди хӀинца а меттах ца волуш Iара. Лерина хьобжура цуьнга Нурид: аматаш хийцабеллера. Хетарехь, юьхь тӀе масех пла-
стически операци йинера цунна, ши бӀаьрг куьзганаша ца гойтура.

Цецъяьллачу Валентина Васильевнас гӀайгӀане хаьттира:

— ХӀун хила тарлац?

ХӀара жоп делла валале, ша волчуьра хьала а гӀаьттина хаьт-
тира Майруддис:

— Велларг денвала тарлац, бохий ахь? Ца го хьуна со дийна хилар? Схьавола, маранэккха вайша.

И шиь вехха Iийра мар-мара а кхетта, тӀаккха хилларш, лел-
ларш дуьйцуш Iийра.

46

Майруддий, Нуриддий ший а «Ала-Тау» гостиницехь цхьаьна сецира.

— Хьо-х вийна турпалхо лоруш ву цӀахь. Дукха хан яц со Нохч-ГӀалгӀайчу а, вайн Теркайнсте а вахана веана. Дуккха а вайн доттагӀий карийра суна цигахь, массо а хьо дийна вац моьттуш бу....

— Дийцахьа, вайн комсомолхойн тобанах биснарш муьлаш бу?

— Iийса а, Дикалу а, Висха а, Эдалха а... вийна, Iусам а, Суса а, Хьасан а, чевнаш а хилла, цӀа баьхкина...

Хадижин цӀе яккха ца елира цуьнга.

— Кийса цигахь ю моьттуш, хаьттира ас, иза шен йишин кӀанта Свердловске дӀайигна бохура...

— Хаьа суна, иза хӀинца соьца ю. Кхин мила гира хьуна?

— ...Хадижа а, иза хӀинца школан директор ю, марехь а йо-
луш...

Майрудди, пен санна, кӀайвелира, балдашна тӀера цӀелла ца хилча санна яйра. И хьахорах а дохковелира Нурид.

Кхин хеттарш ца дира цо Нуриде. Вехха Iийра и шиь вовшашка вист аца хуьлуш. ТӀаккха:

— Майрудди, дийцахъа хъайх лаций, хъо билггал тIамехъ вийна аьлла кехат ма деанера цIа, — элира Нурида.

— Делахъ галбевлла хилла-кх уьш.

Вехха Ийра Майрудди кхин вист ца хуьлуш. Нурид кхийтира шех лаьцна дийца цунна Iаламат хала хиларх.

Иуьйранна доьдучу кеманца Нурид Караганде дIавахара.

Кхин бутт баьлча Алма-Ата командировке веана иза, кеман тIе-ра охъавуссушихъ университетe вахара, амма Шемилев ца карийра цунна.

— Москвахъ ву иза, докторски диссертаци кечъеш, — элира Нуриде. — Бакъду, кху деношкахъ масех денна цIа ван декхарийлахъ ву. Кхузахъ кхин цхъа накъост а ву и хоьттуш.

Иштта, университетан нах тIеобцучу чохъ Нуридана вевзира юк-кърчу шерашкара, лекхачу дегIахъ волу цхъа стаг.

— Фоменко Петр Яковлевич, — аьлла ша вовзийтира цо, — накъост Шемилевца цхъана полкехъ тIом бина ву со... дукха хан йоцуш, дагахъ а доцуш, карийна суна иза...

Фоменко кхузарчу машинашъяран заводехъ болх беш хиллера. Майруддин берахълера доттагI вуйла хиъча, мел дуьхъало цо ярх, гостинице ваха гIертарх, ша волчу Нурид дIа ца вигча ца Ийра иза.

— Мичара, — бохура цо. — Суна тIе эхъ ма дайта. Ас муха вохуьйтур ву комротан доттагI гостинице? Ишттаниг долуш бакъа-хъа дац гвардин сержантера. ПаргIат хIусам ю, сан командир цIа валлац цхъаьна Ийр ву вайша.

Кхин ши сахът далале Фоменкон хIусамехъ вара и шиъ.

— Петр Яковлевич, — хаьттира Нурида, — ахъ мукъана а дий-цахъа, муха висна Майрудди дийна? Цо ша дийцане а ца дийци суна оцу хьокъехъ. ЦIа кехат ма деънера иза вийна, аьлла. ГIалат хилла техъа иза?

— Цхъа а гIалат ца хилла.

— Муха ца хилла?

— Ца хилла дела. Майрудди немцоша, вага а вина, вийнера, ткъа иза ша коммунист, советски эпсар хиларна, мостагIийн хIуьт-таренна ден велла-кх!

— Муха?

Дикка Ийра Петр Яковлевич соцангIа хилла, хетарехъ, шен ойланаш гулъеш. ТIаккха корта а хьовзийна, кIеззиг вела а кье-жаш, вистхилира:

— Хьовсийша, наггахъ ма хуьлу-кх адамаш ца тешшал тама-шийна хIума. Со а ма вара иза леш гина теш... — Тхуна гира цIа-рах вогуш волу Майрудди, ши фашист мара а воьллина, кIоргачу Iома чу эkkхаш, уьш хи буха боьлхуш, амма ца гира царех цхъа а хъалаволуш.

Доккха са а даьккхина, юха а дIадолийра цо.

— Эскаран кхечу декъан медсанбате ша муха кхаьчна тIаьхьо

бен ца хиъна Майруддина. Нека дика хууш волу иза, нека а деш, ша кхаьчна хила а мега Iоман лахарчу бердан йистехъа, хи вуно гомха долчу метте. Цигахъ кхетамчохъ а воцуш, ирчачу, къизчу хьолехъ, ах верзина, ваьгна, карийна иза.

Саметта веача цуьнгахъ хилла хьал ма хуьлда цхъана а ада-мехъ. Сагуш боцу БIаьргаш, лелаш йоцу дегIан меженаш... Дийна дакъа хилла-кх иза, ма дарра аьлча. БIаьрзе нах тIаьхьо булу бо-ху шайгарчу хьолах, амма Майруддина валар тоьлашха хеташ хил-ла и бала ца хьега. Цо дууш а, молуш а ца хилла, ша ца леш ви-сар мелхо а Iаламат Iеткъаш хилла цунна.

«ХIинца нахана бала хир бу-кх сох. Ас хIун до ваьхна?

Хьенан дуьхъа, стенна ваха веза со? ХIа-хIан, чаккхе... чаккхе яккха еза», — бохуш, ойланаш еш хилла цо.

Чевнаш хилла болчу кхечу тIемалоша йоккха терго еш хилла цуьнан. Цкъа, маха а тоьхна, наб кхетийтинчуьра метта веъча цунна хезна гена йоцуш зудчун елхар:

«Доктор, алахъа, кхин са гур а дац цунна?» — хаьттина цо.

«Ца ган тарло», — жон делла лобро.

«...ХIетахъ суна ца хаьара, — дуьйцура Майруддис, — цара вуьйцург со хилар. Жимма хан яьлча суна тIе а еана, суна хъаьж тIе куьг хъаькхира зудчо. Ира лазар чекхделира сан хъех. Зуда дIа-нехъа елира. Юха а сан лергана хезира:

— Гуллакх вон ду цуьнан. БIаьрзе виса тарло иза.

— Сой? — олуш, мохъ белира соьга.

— Цомгашниг лерринчу палате вига, — шога буьйр дира лобро. Кхетам байра сан.

Цу чохъ а масех стаг вара, узарш деш а, оьгIаз оьхуш а, шога луйьш а, цхъа берш боьлхуш а. Суна со дийна воцуш санна хетало-ра, со велла лорура ас. Эцца тIевеанчу лобро хаьттира соьга:

— Мила ву хьо? Фамили, цIе, ден цIе йийцал. — Айса дечух ду-кха кхеташ а воцуш, сихха жоп делира ас, хьалха дагаеъана нехан цIе а, фамили а йоккхуш. Со санначу хьолехъ болчу наха дуккхам-ма а хIетахъ деш дерг дара иза.

ТIаккха, ойла а йина, даккхий синош а даьхна, тIетуьйхира Майруддис, хIетахъ тхойшиннан дуьххъара къамел хилча:

«ХIинца дохко ваьлла со айса динчунна, со сайна цкъа а къин-тIера вер воцуш. Ткъа хIетахъ кхин хьал, кхин сурт дара. Иза ма дарра хууш верг кхетар ву ас динчух. Бехк хета суна ненах а, Ха-дижех а, оццул айса уьш Iехорна, ларамаза иза хиллехъ а, тешна-бехк барна. Уьш безаш, царна хало ян, сайх царна бала ца хи-лийта дира ас иза. Хиллий техъа со хIетахъ бакъ? Оцу хаттаро тахана а сагатдо сан, гIайгIанан цIаро багабо кийра. Хиллий техъа ненеи, йоIей болу сан безам бакъберг? — олий шеко кхоллало сан дагчохъ...

Ши шо гергга хан яьккхира ас госпиталашкахъ.

Цкъа радиочухула дийшира энски эскаран декъан ротан ко-

мандирана б'аьхаллин х'уьнаршца веллачул т'аьх'а орденца сов-
г'ат даран х'окъехь долу СССР-н Лакхарчу Советан Президиу-
ман Указ... яьккхинарг сан ц'е... Шолг'ачу дийнахь и Указ т'ехь до-
лу газета а кхечира тхан палате. Ойланаш т'етт'а карзах а юьй-
луш, х'ийзара коьртехь. Шемилев Майруддих дагчохь дозалла до-
ра ас, иза со воцуш санна, тк'а сайна ц'х'ана хенахь вевзаш а, гер-
гара а хилла стаг иза лоруш. Т'аккха дагадеара суна:

«Ц'ахь а, сан гергарчара а дешна хир ду-кх х'ара Указ, сан тур-
палаллина суна динчу дезчу совг'атан х'окъехь. Цара а, делахь,
велла лору-кх со... Х'инца юха а карзаха яха ца еза церан ойла-
наш...»

Амма я дийнахь а, я буса а синтем ца карабора. Дуьне гатдел-
лера суна, г'айг'анна б'арзвеллера со. Вахарх самук'адалар, ди-
кане сатийсар доцуш дара. Дуьне оьшуш вацара со. Беттанаш, ше-
раш д'аоьхура меттахь... са ца гуш, дег'е г'ора ца дог'уш.

Цк'а ц'х'ана дийнахь еана чуиккхинчу медийшас элира:

— Цомгашниг... х'оьга кхойкху дарбанашлелоран кабинет. Цу
чохь бу коьрта лор а, говзанчаш а. Х'оьга х'овса баьхкина уьш.
Х'алаг'аттал.

Юьхх'анца ца кхеташ висира со, т'аккха йо'а муьшка йича:

— Х'ан, х'ун бах ахь? — Йо'а юха а элира ша деьнарг. Цо г'о
а деш, консилнум чохь йолчу чудахара тхойшиь.

Леррина, массо а аг'ора соьга а, дуккха а йолчу тайп-тайпанчу
анализашка а х'аьжна, ц'хамма элира:

— Жима стаг, ахь бак'о лахь оха сагойтур ду х'уна.

— Муха? — хаьттира ас ц'ехх'ана.

— Операцеш чолхе хир ю, х'ан боккха лаам, ондда сатохар, со-
бар — дерриге а оьшур ду.

— Оьший тех'а и к'ах'ега? — хаьттира ас цара дуьйцучух
ца тешаш, сайна т'ехь дарх'ама зераш дан уьш г'ерта моьттуш.

— Оьшу, сан доттаг'! — элира оццу лобро. — Х'о к'она ву,
дег' а метта дог'уш лаьтта, х'инца оьшуш долу коьртаниг б'аьр-
гашна са гар ду. Анализаш дика ю, операцеш ловр ю ахь... Т'ак-
кха ц'а г'ур ву х'о.

— Сан ц'х'а а вац...

— Вацахь хир ву-кх. Х'о санна воу турпалхо лехча а ца карош
бу мехкарий, цара-м х'о сихха д'алоцур ву.

Мел йоккха шеко сайн хиллехь а, со резахилира б'аьргашна ма-
сех операци яйта.

Кхин масех бутт д'абаьлча, т'ех'лоьттина масех лор а воуш,
ц'х'ана хазчу медицински йишас д'абаьстира сан б'аьргаш. Уьш
белла ца ваьх'ара со, тк'а, кхоьруш д'абиллича, ч'ог'а мохь бели-
ра соьга:

— Го суна... го! — сайн дахарехь цк'а а ца вилхинчу кепара
велхар деара соьга. Лобро оьг'азе буьйр дира:

— Д'адехка б'аьргаш! — Йо'а кхочуш дира цо аьлларг.

— Кхин а х'ажийтийша... Жимма мук'ана а!

— Таханенна тоьар ду!

Нийсса ялх бутт баьлча ц'х'ана б'аьргана тоьар доллуш дика,
вукхунна — ледаро са а гуш, дег' дикка ницк' болуш а доллуш,
госпиталера аравелира со, аьлча а...

Суна х'алха х'лоьттира дахарехь уггаре а чолхе хаттар: х'ун
дан деза? Сх'аэца дезаш дара паспорт а, военни билет а. Х'инца
царна т'ехь д'аязйинна фамили а, ц'е а юьсур ма ю велла д'авал-
лац. Делахь муьлха яз'яйта еза: дагалаьцнарг я бак'ьберг? Ехха,
шалха ойланаш йинчул т'аьх'а, сайн ц'е а, ден ц'е а, фамили а д'а-
яз'яйтира ас. Билггал йолчу хенахь сан хаамаш талла а теллина,
райвоенкомато военни билет а, милицис паспорт а сх'аделира су-
на, — дерзийра шен дош Майруддис.

— Иштта нисбелла хилла-кх вайн доттаг'ичун х'етах'лера кхол-
лам, — элира Петр Яковлевича.

Вехха ийра и шиь ц'х'а а вист ца хуьлуш, к'орггера ойланаш
еш. Эххара Нурида хаьттира:

— Тк'а ц'а х'унда ца вахана хилла иза?

— Муха ца вахана?

— Тхойша ц'х'ана юьртара ву. Со дукха хан йоццуш хилла
тхайн ц'ахь, Нохчийчохь. Цигахь иза х'инца а велла лоруш ма ву,
дийна хилар хууш дац.

— Собар, собар, дагаданйталахь кхид'адерг... — элира Петра
Яковлевича. Бак'лоь х'о...

Бак'онца долу кехаташ каракхаьчча, сихха ц'а ваха сацам бира
Майруддис. Амма цунна ца хаьара ша иза мича кепара дан деза.
Т'аьхх'ара а сацам бира цо, кехат а, телеграмма а ца йох'уьйтуш,
ц'ехх'ана, вог'ий а ца хоуьйтуш, к'айллах ц'а ваха. Т'ех'аьжча
атта вевзар воцуш а вара иза.

Ша дага ма лаццара веана буьйсанна ц'а кхечира Майрудди.
Иза чукхаьчча, т'ера х'лумнаш д'а а яьхна, шена юххе ох'ахиьча,
ша ц'а вар ц'х'аьнгге а ца хаййтар доьхуш цо дина дехар кхочуш-
дан дош а делла, нанас, елхаран к'урдаш а деш, хаьттира:

— Сан к'ант, х'унда дира ахь иза, тхох к'а ца хетара х'уна?
Тхан дегнаш иштта ловжо к'ызалла мичара яьллера х'уна?

— Мама, мама, ялах'а суна к'инт'ера, кхетах'а х'етахь сан
дагчохь х'ийзинчу к'ызчу ойланех... Дохко ваьлла-кх со...

— Хадижина х'алха а...

— Цунна х'алха а.

Ненан настаршна т'е корта а биллина, б'аьргаш чу хиш а х'лоьт-
тина йуьллура к'ант. Нана-м тоххарехь к'инт'ера яьллера цунна.
Т'аккха хаьттира цо:

— Х'о санна ц'а вог'ур вац тех'а х'ан да а?

— Ван а тарло, мама...

Дехха Ийра и шиъ дерриге а дуйцуш, дагальцуш, ойланаш еш, вовшех дагадуйлуш. Сатосуш латтара. Тоххара цкъа бен нанас Хадижа ца хьахорна, иза хьаттира кІанта.

— Сан кІант, со а ю хьуна хьалха Іаламат бехке...

— Стенна, мама?

— Хадижа маре яхийтарна... Хьо сил дукха везаш, дерриге а дахарехь хьобга хьобжуш Іан кийча яра иза... Іехаелла, тилаелла хилла-кх со. КъинтІера вала суна... Иза жима, къона, цхьа йолу дела, со лахь ша юбсур ю-кх иза аьлла, ас мага а дина, дикачу стаге яхана иза... Елла елира со иза дечул...

— Мама, — нана маракъевлира кІанта. — Холча ма хІотта хьа, цуьнан а, сан а кхоллам иштта хилла. Со хьуна къинтІера ца вала хІума дац.

Тіекхечира Іубйре. Майрудди масех дийнахь чуьра ара ца велира. Иза цІавар цхьаьнгге а ца хаййтира нанас. Иштта барт хиллера нанний, кІантаний юккъехь.

Са бІарзделлера Майруддин, яккхий ойланаш йора цо: «ХІун дара техьа Хадижа гича? ХІан-хІа, ца оьшу! Везаш хиллий хьовха цунна со? Нагахь хиллехь, хІунда яхана иза кхечуьнга маре? Со хиллий техьа иза езаш? Хиллехь хІунда хилла со иштта кІилло? ХІунда лачкъийна ас цунах сайна хилла бохам? Цунах ца тешар, иза ца ларар дац иза? Мила ву тхойшиннах бехкениг? Со ву...»

Цу буссехь цІера велира Майрудди. Ненан, цуьнан хилла барт иштта бара: хІара дийна хилар, цІа вар цхьаьнгге а ца хаййтар. ХІара Уралехь цхьана гІала балха а гІур ву, тІаьхьо деша а гІур ву, ткъа тІаккха нана, ненан йишин кІант а ваийтина, дІа а юьгур ю.

— Ас хІора баттахь ахчанца гІо дийр ду хьуна, мама, — элира кІанта.

— Эшац, Майрудди, суна хьан дена тІера шортта пенси догІу, цу тІе Хадижас гІо а до...

Ас хІун до ахчанах? Ас гулдинарг а дІаэца деза ахьа.

КІанта дуьхьало йира цхьа туьма а ненера ахча дІаэца, ткъа мелхо а шена аттестатаца луш хиллачу а, масех шарахь ша гулдинчу а ахчанах масех бІе туьма ненехь дитира цо.

— Мама, — элира цо, — хІинца Хадижин гІо эшац хьуна, цуьнан шен доьзал бу...

— Сан йоІ ма ю иза, Хадижа дІахерлур яц соьга... — елхарца жоп делира нанас. — Амма цуьнгара гІо-м...

Майрудди, нене ша новкъа а ца воккхуйтуш, Іубйре бурам тІе а вахана, Терках дехьа а ваьлла, тохара жима волуш ша вьодуш ма хиллара, цІерпошта тІехь Новр-ГІалахула, Мазалкехула Ростоха а вахана, Урале, шен керлачу дахарна, керлачу, бевзаш боцчу кхолламна дуьхьал вахара.

Цхьана метта лаьтташ дац дахар. Иза Іаламо кхоьल्लीна, цхьана а ницкъе дохалур доцу шен болар деш ду. Дахар, дахар ду, дийна волу стаг вахаза ца волу, мел къиза бохам, йоккха гІайгІа цо лайнехь а. Майрудди Уралерчу цхьана гІалахь ваха а, болх бан а сецира. Университет кхнамца чекх а яьккхина, кхин кхо шо даьлча исторически Іилманийн кандидат хилира цунах. Цигга, ша волчу, дІайигира цо шен нана а. Цигара схьа, конкурсехула чекх а ваьлла. Алма-Ата гІалин университетехь хьеха а веара иза.

Казахстанан столицехь цхьаьнакхийтира Майрудди а, Нурид а. ТІаьхьо, Іилманийн доктор а, профессор а хиллачул тІаьхьа, веара иза Нохч-ГІалгІайчу юха.

196... чу шеран бІаьсте. Гобаьккхина гонах денделла дерриге а Іалам, цуьнан бес-бесарчу исбаьхьаллин суьрташа, зезагийн къорзачу кузаша кхелина гІалин яккхий майданаш, шуьйра проспекташ, урамаш, паркаш, сквераш. Сийна, лубста гІаш даьхна дитташ ду, даккхийчу четарша санна, ІиндагІаш деш, нийсса моьларш долуш лаьтташ.

Тахана республикан культуран дахарехь мехала гІуллакх ду дІахьош. Сийлахь-воккхачу В. И. Ленинан цІе лелочу Культуран дворецехь дІахьош ю Нохч-ГІалгІайн АССР-н хьехархойн роьлера съезд. Дезчу денна санна, арахь а, чохь а исбаьхьаллица хаза кечийна ю Дворец. Цуьнан фасадана тІехула, берриге а пен дІалоцуш, аьршанан барамехьлерчу элпашца яздина ду маршаллин а, декъалбаран а дешнаш: «Довха маршалла ду Нохч-ГІалгІайчоьнан хьехархошка!» «Декъала хуьлда советски хьехархой!»

Съезд дІаьобллу республикан Министрийн Советан председател. Съездан Сийлахьчу президиуме хоржу КПСС-н ЦК-н Политбюро, съездан белхан президиум хоржу республикан партийний, советский, юкьараллийн векалех, хьалхелелош болчу хьехархойх. Царна юкьахь ю РСФСР-н заслуженни хьехархо Чермоева Хадижа Идрисовна.

Шен болх дІахьош ю хьехархойн съезд. Делегател совнах цуьнан балхахь дакьалоцуш бу республикан лакхарчу дешаран институтийн, Іилманан-талламан институтийн, серлонан министерствон, халкъан дешаран гІалин отделан хьехархой, Іилманчаш, куьйгаллин белхахь. Царна юкьахь ву дукха хан йоцуш Грозный гІала балха веана волу Іилманча Шамилев Майрудди Рамзанович, профессор, Іилманийн доктор. Президиумана дуьхьал, цунна тІе а вирзина, партеран кхозлагІчу моьларехь шен керлачу накьосташца хийна Іаш волчу цунна шерра го президиумехь берш берриш а.

БІаьрг тІера ца боккхуш церан терго еш ву Майрудди. Зударех

цхъаъ шена дукха хенахъ дуьйна евзаш йолчу цхъаннах тлех тера хета цунна.

Майруддис ойла йо: «Мел хан ю техъа тхойшинна вовшийн газа? Пхийтта... шо. Дикка хан ю. Билгал иза ю, кхин хуьлийла а дац...»

«Хъажахъ, — элира цо ша шега, — ма тидаме вац со, тоххара президиуме хаьржинчарна юкъахъ ма яккхира цуьнан цле: «...Чермоева Хадижа Идрисовна...» Дерриге а карла делира цунна: къегина сурт хлоттош, еххачу кинофильмехъ санна, хинца цуьнан бляьргашна хьалхахула, — хлан-хла, — цуьнан дагчухула, кхетамехула чекхделира цуьнан а, Хадижан а дерриге а дахар.

— Ца моьттар-кх суна тхайн цхъаьнакхетар цкъа а хир ду, кху кепара-м мухале а, — элира цо, ша муха олу а ца хууш, нохчийн маттахъ хаззош. Юххехъ хьна лачу профессора Николай Павловича, цец а ваьлла, оьрсийн маттахъ хаьттира:

— Майрудди Рамзанович, ахъ хлун элира? — Длахъаьжначу Николай Павловична бос байна а, цец а гира шен коллега. Иза президиумехъа дла а вирзина, цхаьнга-м, бляьрг тлера ца баккхалаш, хьобжуш лара. Лулахочо шега динчу хаттарх ца кхийтира иза. Ткъа важа-м кхийтира керла коллега цхъана шен ойланаша йийсаре вигна хиларх.

Клеззиг хан яьлча, хаттар даза ле ца велира Майрудди:

— Николай Павлович, бехк ма билла, суна кхузара нах клезиг бевза. Алахъа, мила ю и дло обкоман хьалхарчу секретараний, оцу клайн-хъаьрса месаш йолчу оьрсийн зудчунний юккьера зуда?

— Ахла, Майрудди Рамзанович, — велавелира Николай Павлович, вайнехан махка цлавеана а валале хазчу зударшка бляьрг бетта ваьлла хьо? Дика ду, иза-м хъаха ю сан студентка хилла Чермоева Хадижа, хинца Теркайнстехъ юккьерчу школан директор.

— Баркалла, Николай Павлович, — элира Майруддис.

— Баккъалла а ша ма-ярра Рафаэлан мадонна ю-кх... Зудчо могуьитарий техъа иштта хъарамло? — Забар йира Николай Павловича.

— Зуда ялоза ву со.. — элира Майруддис, ларамаза санна, длахьобжучуьра саца а соцуш, бляьргаш лаятта охъа а хъажош.

— Хъажахъ, холостяк веций хьо. Делахъ хлета, тхан Хадижа Идрисовна-м марехъ ю хьуна, шиъ бер а долуш, суна бевза и доьзал.

Майрудди къамел кхин дах ца деш, соцангла хилира. Коьрте яьхкинчу ойланаша юха а глайглане вира иза. Ла ца луш, тлаккха а сихсиха, юх-юха Хадиже длахьобжура иза.

«Бакъ вац, — ойла йора цо, — нийса дац ас динарг, амма хинца тлаьхъа ду дохковалар, хилларг хилла даьлла, цунах кхна а, нисдала а хлума дац... Ирсе мукъане юй техъа иза? Хийца-м елла... хаз а, то а луш. Хъажар ойлане, глайглане хетало... Кхин цхъа глат а ду сан: хилча хлун дара иза марехъ, ас ханйта дезаш хиллера цунна со дийна хилар... хилларг ма-дарра дийца а дуьйцуш. Хинца

ас хлун ала деза, хлун бехказло ян еза, хлун аьлла кьинтлера яккха еза? Ер юй техъа иза суна кьинтлера?».

Юха а ларамаза Хадиже длахъаьжира хлара.

Нийсса шега хьобжуш гира цунна Хадижа, ткъа хлара корта хъала а айбина, шега длахьобжжушшехъ, ций а луш, аглора длаберзиира цо корта. Кхо ша тергал яр, цхъа а шеко йоцуш, хааделлена цунна. И цунна туса ца лойла дан а дацара, цунна лахахъ масех метр бен гена вацара хлара...

«Со вевзиний техъа цунна? Мичара! Вевзийла дац... Тоххарехъ вицвелла хила а тарло... Нагахъ виц ца веллехъ? Иза а вон ду. Съезд чекхъаьлча со вовзуьтур ву ас цунна. Муха? Хадижас ловр дуй техъа со гар? Нагахъ ас цунна хиллачунна тле кхин а йоккха чов яхъ? Хлан-хла, кхин йоккха чов хуьлийла а дац! Нагахъ ас цунна хинца, сихха, кханенга ца доккхуш дерриге а дла ца дийцахъ, цо со цхъана а хьесапе лорур вац. Цо со кллло лорур ву. Цу тлехъ иза бакъ а хир ю. Хъала а, охъа а со цунна гучувалаза вуьсур ма вац...».

Юха а клорггерчу, сингатамечу ойланех буьзнера, Майруддин вуьшта а глайгланех буьзна болу, кийра.

Оцу минотехъ вист хиллачу съездан заседанин председателя хаам бира:

— Накъостий, вайн съездан балхахъ дакъалоцуш бу цхъамогла Илманчаш, царна юкъахъ кху деношкахъ республикехъ болх бан веана волу вайн махкахо профессор Шамилев Майруддин Рамзанович а волуш. Шун пурбанца къамел дан хинца цунна дош ло ас...

Зала чохъ клеззиг гловгла елира, президиумехъ берш а вовшашка дласахъаьвсира. Хинцалц ишттачу Илманчин цле евзаш яцара царна.

Кхечарна иза туса ца деллехъ а, амма шен цле йоккху хезча, цлехъана деглах шийла хъацар туьйхира Майруддина, коьрте благор хъаьвзира. Съезд длаеллале, бакъду кхуьнца къамел хиллера республикан серлонан министра, цо дийхира кхуьнга съездехъ къамел дар... Ца доглучу дагца трибуна тле хъалавелира Майрудди.

Иза трибуна хьалха дла а хлоьттина, къамел дина валалц члогла лерина тергал веш яра Хадижа. Юьхь-тлехъ башха хийца ца елира иза, цийелла, кхохкийна, тлаккха бос байна, длахлоьттинехъ а. Амма цкъа а хьалха ца хъаьддачу кепара йовхо хъаьдира цуьнан деглан пхенашкахула. Цкъа ша тиларчу йоьдуш санна хетаделира цунна. Хийла вон гина а, иза лан лемана а йолчу цуьнан сатоханицкъ а, собар а хилира.

«Бакъ хир ма дац хлара? Ванах гленах ду теша суна гург? Хьера-йолуш-м ца лаятта со? — ойланаш йора хинца Хадижас. — Хлан-хла, со йоха ца еза, дахарехъ хийла нисло хьуна цкъа а дагахъ ца хилларг! Хадижа, йоха ма йоха, хьо зен глерта дахаран кхоллам... Хинцалц ша хьан зерах, гарехъ, кхачам ца хилла цунна, ца лаьбна иза... Хлара зер а лан деза! Шеко яц иза и ву.... Майрудди..: Хла-

хІа, хир вац, хила тарлуш дац! Суна гург гІан ду... сихха самаяла еза со...».

Ша йолччохь чІоггІа мохь хьаккхаза йисира иза Хала, нуь-цкъашха карийра цунна оццул доккха собар. Майрудди чулаца-ме къамел деш вара, чуьрчара боккхачу тидамца ладоьгІура цуьнга. Бакъду, Хадижа а яра леррина цуьнга ладоьгІа гІерташ, амма цуьнан лергашна хезаш дерш цо хІинца дечу къамелан дешнаш до-цуш, ткъа тохара цо езачу йоІе баьхна дешнаш дара.

Чекхделира Шамилевн къамел, иза къобалдеш чІоггІа, дехха тІараш диттира хьехархойн кхеташонан дакъалацархоша. Цара мелла а метта ялийра Хадижа. Къамел дина а ваьлла, шен метта охьахаа воьду Майрудди, юха а шен лаамехь воцуш, Хадиже дІа-хьаьжира. ХІинца агІора дІа ца йирзира иза. Цу шиннан хьажар цхьаьнакхийтира.

«Кхечахьа гинехь вевзар а вацара суна, — бохуш ша шега луьйш яра Хадижа. — Ши бІаьрг боданечу куьзганашна кІелдІашхула гуш а бац. Месаш къежъелла ца Іаш, шурул-кІайн елла, юьхь сибат беса, оза, тохарчул горга хеталуш ду, Хьаьжний, цхьана чІиштал-ганий, вортаний тІехь хаалуш моьнаш ду... хиллачу чевнийн тІаь-хье. Аз а тохарчул кІеда, амма кхеташ ду... ХІан-хІа хІара гІан дац... Цуьнан ненан дуьхьа а дика ду-кх иза дийна волуш. Делахь а сох хІунда лачкьийна хилла техьа цо ша дийна хилар?..»

Шеконаша кхин а даьІнаш дора кийрарчу чевнашна. Кхузахь да-гадеара цунна ша хийла газеташна тІехь дешнарш: велла аьлла хетта, яккхийчу чевнех воьжна хилла тІемало тІаьхьо цхьана ин-заре ницкъаца дийна карийна, хала, къиза чевнаш хиллачу, шех дог диллинчу тІемалочо ша дийна хилар цІерачех, гергарчех лачкьийна меттигаш юьйцура газеташа. «Делахь хІета, ишттаниг нисделла хила тарло-кх цуьнца а...»

— Майрудди Рамзанович, ахь хиттинчунна вевзаш-м вац хьо? Хьоьга чІоггІа лерина хьоьжура иза, — хаьттира Николай Павло-вича хІара охьахиьча. Оццу хенахь кхин цкъа а зудчехьа дІахьаьж-начу кхунна Хадижас ша тергалвеш санна хетаделира, цул сов иза ела къажаран сурт а хІоьттира.

Хаттарна эххар бен жоп ца делира цо:

— Кегий долуш девзаш дара тхо, комсомолехь, культурпохо-дехь цхьаьний белхаш а бина оха.

— Хьо цІа веаний мукъана хаьий цунна?

— Хаац суна-м, ца хууш хила мега.

— Хьо вевзинчух тера ду цунна, муха ца вевза, нагахь...

Оцу минотехь заседани чекх а яьлла, 20 минотана мукъа хан кхайкхийра председателя.

— Вало ас Хадижа Идрисовне кхаь боккхур бу, — элира, саму-къадаьллачу Николай Павловича. Цунна ца хаара хьалха кху шин-на юккъехь лелла юкъаметтигаш, церан къиза тІаьхье.

Майрудди, ша дан дезарг ца хууш, воьхна хьаьвзира. Цхьа да-

гахь боцу кхерам бара цуьнан стогаллина буржолаш детташ. Ма-сех шарахь тІам тІехь хийла Іожаллина хьалха кхерамна бІаьрган негІар тохаза волу иза, цхьа бехке хІума а даьлла, дерачу дена дуьхьал ваха ца хІутту жима кІант санна, ийзалуш лаьттара. Шен шовзткъа сов шеран дахарехь цхьана а хІуманна, тахана санна, бІо къажийна, тахана санна «осала», ийзалуш хилла вацара иза.

— Баркалла Николай Павлович, тахана дуьтур ду вайн тхан хьошалла карладаккхар, мухха а тІаккхахула...

— Делахь вало, буфете гІой хи мукъана малий вайша.

— Иза-м мегар ду.

Циггахь дагахь а ца хилларг нисделира. Нийсса кху шинна дуь-хьал йогІуш яра Хадижа ша цхьаь. Цунна нацкъар волийла, пе а тоьхна кхечу агІор дІавоьрзийла дацара. Оцу хьоло боккъалла а холчу хІоттийра Майрудди.

— Оо, сан хьоме Хадижа, сан мерза маршалла ду хьоьга, ма дукха хан яра суна хьо газа... Муха ду хьал, дахар? Могашалла. Сан керла хьаша вевзий хьуна, профессор мила ву хаьий хьуна? — самукъане вист хилира Николай Павлович. Амма Хадижа чІоггІа сахьийзаме, босбайна, аз лахделла хилар а, оццу хьолехь Майрудди а гича, цецвелира иза, цуьнан дагчохь а шалхонаш, шеконаш кхол-лаелира.

— Баркалла, Николай Павлович, шуьга а ду-кх сан маршалла Вевза суна Майрудди Рамзанович, амма газа дуккха а шераш да-ра... — элира цо оьрсийн маттахь, ткъа тІаккха нохчийн маттахь:

— Хьо-м дийна ма хилла, — олуш дерриге а адамашна юк-къехь, угаре а гергарчу стагана санна Майруддина марайиккхира Хадижа.

Дерригенах а кхийтира Николай Павлович.

— Со кІезиг дІанехьа волу, накъост лаха дезаш ву, бехк ма билла, — олуш, бехказло а йина, юьстах велира иза, хІара шиь цхьаьний а дуьтуш.

Иза дара хийла шерашкахь вовшашка даггара сатийсинчу, вов-шех хьегначу, боккхачу, цІенчу, хьаналчу безамца вовшийн дезначу, амма къизаллин кхолламо къинхегамза гуттаренна а вовшех дІа-сакъастийначу шина стеган — зудчун, боьршачу стеган — цхьаьна-кхетар. Муха лара деза техьа иза? Ирсе я ирс доцуш? Тешалахь сох, книгаешархо, цу хаттарна я хьоьга а, я соьга а жоп далалург ца хиларх. Хетарехь, оьшуш а дац цунна жоп леха. Ша кепара пр-се яра Хадижа, нагахь везар ца карийнехь а, амма тешаме ваца карийнера цунна. Иза дийна хиларх доза доцуш йоккхае-ра иза.

Майрудди а вара Хадижа дийна, могаш, паргІат хиларх воккха-веш.

Сихха чекхъелира перерыв. Амма гІеххьа дерг вовшашка ала кхира и шиь. Оццул кІезигчу хенахь цу шинна а гучуделира коьр-таниг: шаьшшиь вовшашца вас, гамо йолуш ца хилар, шайна юк-

къехъ «члир» ца хилар. Вовшийн дийна хиларх а кхачойора цу шимма.

— Мичхъа сечна хьо? — хьттира Хадижас.

— Цкъачунна гостиницехъ...

— Нана мичхъа ю, могаш-парглат юй иза? Довзал схъа маца ба-лабо ахъ?

— Даламукъалахъ, нана могаш а, парглат а ю, ша яллалц хьо йицийр йолуш а яц... Иза а ю соьца гостиницехъ... кестта хлусам лур ю, боху. Кхин довзал бац сан, зуда ялоза ву со...

— Ма дика ду-кх ахъ вогглушехъ нана схъаялийна, тховссахъ йоглур ю со иза ган, длайнга...

Горгали бийкира цкъа а, шозза а, кхузза а. Хадижа президну-ме длаяхара, Майрудди —шен метте. Съездо шен болх юха а дла-болийра...

Билал Асхабович Чалаев

В ДОЛИНЕ ТЕРЕКА

Редактор М. М. Ахмадов

Худ. редактор М. Б. Магомаев

Тех. редактор Р. С. Мальсагова

Корректор М. С. Цинцаева

ИБ № 1423

Сдано в набор 17.06. 1985 г. Подписано к печати 10.10. 1985 г. СФ02376.
Формат 60x84 1/16. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная.
Печать высокая. Усл. п. л. 6,51. Усл. кр.-отт. 6,97. Уч.-изд. л. 7,19. Ти-
раж 5000. Заказ № 7107. Цена 45 коп.

Чечено-Ингушское книжное издательство Управления по делам изда-
тельств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Чечено-
Ингушской АССР, 364903, Грозный, проспект Ленина, 9.

Типография имени И. Н. Заболотного Управления по делам изда-
тельств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Чечено-
Ингушской АССР, 364021, Грозный, улица Интернациональная, 12/33.

Чалаев Б. А.

Ч-16 В долине Терека. — Грозный: Чечено-Ингушское книжное
изд-во, 1985. — 112 с. 45 к. 5000 экз.

ХIокху книгин автор Чалаев Билал Нохчийчоьнан дуьххьарлерчу ком-
сомолхойх цхьаь хилла. Цо дакъалаьцна ткъеитталгIачу шерашкахь вайн
махкахь нахана йоза-дешар цахаар дIадаккхарехьа хиллачу боламехь.

1937-чу шарахь хьехархойн техникум чекх а йоккхий, цо болх бо шко-
лашкахь цул тIаьхьа республикански а, районни а газеташкахь.

ХIетахь дуьйна зорбанехь къахьобгуш схьавогIу Билал Асхабович
1941 шарахь дуьйна КПСС-н член а ву иза.

Нохч-гIалгIайн книжни издательствехь араевлла цуьнан «Ламанан Ле-
ча», «Дуьххьарлера безам» цIераш йолу повесташ. ХIокху шен кхоалгIачу
книгехь автора дуьйцу Теркайистехь кхоьллинчу дуьххьарлерчу комсо-
мольски ячейкин гIуллакхех лавшна.

Ч $\frac{4702640000-52}{M135(03)-85}$ 28-85

С(Чеч.)2

Кху шарахь Нохч-ГІалгІайн книжни издательствехь нохчийн маттахь араевлла а, иштта арахеца кечъеш а ю лахара книгаш:

1. А. Айдамиров. «Ненан дог». Повесташ, дийцарш.

2. М. Бексултанов. «Мархийн кІайн гІаргІулеш». Дийцарш.

3. Х. Ошаев. «Довналла». Дийцарш, очеркаш.

4. Ш. Окуев. «Юьхь». Роман.

5. Р. Супаев. «Цхьаьнакхетарийн, къастарийн илли». Стихаш.

6. Я. Хасбулатов. «Лайттан йозалла». Стихаш.

Оцу книгашна заказаш яийта хІокху адресаца:

364046, г. Грозный, урам Выборгский, 6.
«Книга-почтой» туька.

Зр. 76 г

Мах 45 кеп.

В ДОЛИНЕ ТЕРЕКА
ПОВЕСТЬ
(на чеченском языке)